

Юрій Косач

Глухівська пані

Юрій Косач
ІУХІВСЬКА ЛАНІ

О. Савченко
Білоусів

ГЛУХІВСЬКА ПАНІ

ЮРІЙ КОСАЧ

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ

- I. ЧАРІВНА УКРАЇНА
II. ГЛУХІВСЬКА ПАНІ

ВИДАВНИЦТВО „АКАДЕМІЯ”
Л Ъ В І В

1937 - 8

10

ЮРІЙ КОСАЧ

ГЛУХІВСЬКА ПАНІ

134)
Львів. обл. ун-т.

~~77414~~

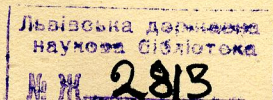

Львів. Бібліот.
АН УРСР

ВИДАВНИЦТВО „АКАДЕМІЯ“
ЛЬВІВ 1938

Всі права застережені
Copyright by G. Kosatch, Paris
Обгортка О. Савченка-Більського з Борзни
Накладом М. Демковича-Добрянського і П. Ісаєва

Друкарня „Бібльос“, — Львів, вул. Японська, ч. 7. — Тел. 214-78.

*Памяті
Незабутньої Бабуні
Олени Пчілки
Ольги з Драгоманових Косачевої*

Автор

Естества человеческого прародитель-
ним паденієм розрушенного, тот єдиній
состоїт долг: чоловікам смертним от персти
созданным, по смертним временного сего
течєнія прєсїченію, знову в персть все-
литися.

*З заповіту Я. Гетьманової Настасії
Скоропадської.*

В Москві пані вперше подумала про смерть. Це було
тоді, коли вмерла сестра малого імператора, царівна
Наталія Олексіївна.

Випала груднева пороша: * ясновельможна з небо-
жем, бунчуковим товаришем Марковичем, та молодшим
його братом Марком виїхала на прощання з тілом у Ні-
мецьку Слободу, де якраз стояв двір. Сніг мів частий
і пухкий, замітав вулиці, біло було скрізь (якби пелена
накривала місто), за саньми, що заточувались по ожеледі
(бо сніг тільки притрусив землю), бігли голодні пси й гола
дівора, на мурах крякала галич і мірно ходили закосте-
нілі вартові на мурах між бійницями. Сніг присипав їх
трирогі шапки й вуси. Приїздні штовхались, христились
і шепотіли. Окремо стояли наші — з гетьманом паном
Апостолом і генераліцією. Гетьманова Апостолиха, висока,
худа жінка молилась і, не перестаючи шелєвіти губами,
поглянула в бік пані та легко кивнула головою. Потім
рушили всі до передньої світлиці через залі, глїтні од
царедворців, обвішані чорними сукнами. Кімнату, де ле-
жало тіло, також прибрано чорним. Там порядкували
днювальні — вісім дам (чотири заміжні, чотири панни).
Одна з них, що її називали княгинєю, сумна і поважна,
зовсім білява, підводила прихожих до труни. Чотири „ка-

* Перший сніг.

валєргарди“ стояли з голими шпадами; орли вишиті на чорній матерії, що нею прикрито труну, й велетенські свічі грали на шпадах. Кавалєргарди камяніли — в хаті не шиширхнуло, ніхто не посмів кашлянути, ні зашепотіти. За чергою, пані зараз по гетьманові, підійшла прощатись.

В труні лежала квола, дрібненька дівчина. Спала. Пані бачила її передтим живою — вона була вже по батькові хоровета і крихка — воскова. А тепер станула зовсім. Тільки довгі, чорні вії відтіняли це сумне, безбарвне обличчя. А однак було щось величне в цій дівчині, так якби тільки що по смерті вона стала сестрою імператора. Пані поцілувала її холодну руку і в ту мить здригнулась: кавалєргарди залізними громовими кроками, що єднались із сухим брязкотом сталі, змінiali варту. Пані стало знечевя страшно — ті пригробні кавалєри, при цій маленькій дівчині, що мала в ногах двоголових хижих орлів, видавались велетнями, ті високі свічники, ті вісім дам — схожі на черниці, все це було дивне, величне і грізне.

Така була смерть. Такий був її льодовий, глибокий віддих, неописаний маєстат. Пані вперше почула тоді той звук смерті, той власне порожній, мертвий звук, але лункий, як рокіт далекого спізненого грому. Відчула виразно (могла докладно розповісти) те небувале вражіння: ось вона сидить у величезній холодній залі; за високими вікнами хуга і хтось велетенський, без статі, без обличчя, немов лицар увесь закований у залізо, немов суворий схимник іде до неї мірним кроком. Пані хотіла крикнути, але крик умер не народившись — вона глянула на вмерлу, що лежала спокійна й тиха, мов зимовий сумерк. „Тоді вже нічого нема“ — подумала пані — „тоді тільки спокій“ — і відійшла.

— Ви, ясновельможна, задовго прощались — сказав Маркович, сідаючи поруч неї в сани й обгортаючи ноги

медведями — етикета не дозволяє. — П-шов! — крикнув він зараз же з московська на візника. Ув Олександра, що сидів поруч візника, були добре засніжені вуси. Козачки ззаду на зап'ятках подубіли зовсім. Коні шарпнули при мерзлі сани й понесли в Китайгород, до Богоявленського монастиря, де недавно відкуплено двір у Голіцина. Небіж Маркович, бунчуковий товариш, одягнений був у вовчу шубу й соболину шапку з темнозеленим верхом. З-під неї виглядало його лисяче — розумне й хитре обличчя.

Він без кінця тоді говорив, зрештою, як і завжди. Але пані любила його рівний, переконливий голос, його чеканені певні речення. Розповідав під вражінням прощання з царівною про недавні похорони адмірала Апраксина. Пані довідалась, що була гучна військова жалібна гра, артилерії було десять гармат, виступали всі гвардейські полки, вояки несли великі свічі, пригробні кавалери їхали кінно, інші ж на оксамитній подушці несли остроги, кавалерію й правительську палку покійного. Знаті було повно, гербових карет без ліку. Вичерпавши цю подію, Маркович перейшов помалу до інших справ, що його займали. Говорив про новий указ щодо нічної їзди з ліхтарями, про те, що брат Марко задерся з якимсь п'яним куафером і обидва попали до гарнізонної канцелярії; він аж сьогодні їздив їх виручати і взяв брата у розписку. Далі сказав, що в Гданську його воли продано по 17 талерів, а батькові пішли тільки по 14. У четвер він має обідати шумно у Бутурліна, мабуть у присутності гетьмана. Сказав вкінці, що гетьман тепер щось дуже ласкавий і уважний, але нічого з тієї приязні не буде, бо скарги на батька йшли через його руки і ніхто того не забуде.

— Але вас, ясновельможна, це зовсім не інтересує, як бачу — додав у кінці, поглянувши скося по пані й ображено замовк. Так до самого Китайгорода не сказав ні слова і тільки на горі, розігрівшись із гостями, що давно

чекали, повеселішав. Бо привезли якраз антал мушкателью, доброго, старого.

Так яскраво, так докладно zostався в пам'яті той вечір. Москва мерехтіла в вікнах, припала до снігу кострубатим потворним кадовбом якогось дивного звіря. Здавалося — скимлив він. А то мела заметіль.

На долині грали все в той самий шніп-шнап, пили каву, чути було голоси Покорського й Холодовича, що тільки недавно приїхали з Архангельська, з заслання. Ясновельможна пішла на гору і, сівши до бюрка, чомусь витягнула з кабінетика малий контрефект покійного дружини, вправлений в містерні рамки.

Гетьман глядів на неї холодними, трохи збентеженими очима. Це була людина, що за клопотами ніколи не могла бути собою. Клопотів було так багато, гетьманство тяжке, стопудове, вічно гризся й журився, вічно мав прикрощі, а так любив спокій, злагоду й незлий дотеп, що спурхував іноді синім вогником, трохи колючим, трохи зачіпкуватим. Вмів підглядіти у когось те, що другий не побачив би, любив незлобиво жартувати з найближчими: злегка покепкувати з когось. Але з літами жартував усе менше й менше. Ставав похмурий і якийсь зрезигнований, підданий долі. Може власне пані, найкраще, що zostавалось у пам'яті по ній, вязала із спомином про той погідний час, коли ще міг жартувати. Було щось тепле й добре в тому спомині, так наче б весняне небо, синє-синє з білими спокійними хмарками. Але цей спомин захмарили інші, прикрі, холодні. Коли за останнього побуту в Москві прийшла відомість про Малоросійську Колегію, гетьман охляв зовсім, упав. Вже не сила було змагатись. Так і зітлів із журби, із страшної, схованої глибоко туги, що розідала нутро, мов іржа.

Така прикра була тінь ката; притьмарила його особистість зовсім. На кілька днів перед смертю він все шепотів, озираючись злякано, немов був певний, що він

є тут, він, що все бачить і все чує, високий, проклятий кат. „Пані, ви знаєте, я дрімав, а може й на яві це було — всіх їх бачив, зо всіма говорив“. — „З ким?“ — питала пані так само тихо. — „Тихіше, ще тихіше говоріть, щоб ніхто не чув — з Орликом говорив я, Максимовичем, з Герциком, Нахимовським... і він був також...“ — „Хто, Іване?“ — спитала тоді пані і самій стало страшно, в кімнаті було тихо-тихо, цвіркун цвіркотів за піччю, свічі плигали по стелі і хворий дихав різко, важко. „Гетьман Іван Степанович Мазепа“ — прошепотів колишній стародубський полковник — „прийшов, сів оттак окрай ложа і похитав головою, смутно так похитав: »Що ж доброго скажеш мені, ясновельможний?« — А я йому: гетьман не я, а ти, Ваша милосте; не гнівайсь, тяжке мені було це заступництво; один Бог знає, але отчизни не міг покинути на поталу. Все, що міг схоронити, зберіг, старався, нераз кривлячи гордістю й честю“.

Так тихшали, тихшали його слова. Так і знепритомнів.

Настасія Марківна бачила, що маячить, а проте було їй моторошно. Сиділа, од нього не одходила, кілька ночей бився зо смертю, палив його якийсь вогонь, це не старість тягла. І чесно вмирав, всі закиди відпирав, виправдувався в маячінню, мов був на якомусь невидному суді. То одні приходили до нього, то другі. І бесідував з ними довго, мудро, розсудливо, все вияснював, переконував. І так щиро, так виразно говорив, так вперто дивився на когось глибокими очима, що пані часто мимохіть оглядалась — може таки й справді був у світлиці, сидів от тут окрай ложа старий володар з дивним посміхом в молодих очах, а може входив у світлицю рубашним кроком кат-імператор.

На кілька годин перед смертю Іван Скоропадський спритомнів, причащався Св. Тайнами і тихо спитав панію: „Як гадаєте, пані, все нам прощене буде?“ — „Все, Ваша Милосте!“ Кивнув головою і спокійно, всміхнений лагідно, минувсь.

Москва докучила всім. Проживали в ній більше року; витягнула вона вже чимало грошей і коштувала немало спокою. Були всі потомлені, поснажені й марили тільки про одне, як би скоріше повернутися назад додому. Єдиний, хто так-сяк вдовольнявся й чувся в Москві непогано, це Яків Маркович, що проводив час у довіллю. З гуляння на гуляння, з візитами од одного вельможі до другого, з диспутів при каві на карти, за прерізними справами й справунками, за ходінням по колегіях і урядах час йому минав плавко й швидко. Зо всіма був гречний і добрий, мав зовнішню елегантцію, легкість у конверсації, вмів добре чутись і в поважному гурті й у піяцькій компанії. За це його всі любили, за це всім подобався.

Цього коронаційного року, 1728., в Москві був зїзд усієї старшини. З Петербурга приїхав і Апостол, а з ним і старшина, що там хвилево проживала — Григорій Стороженко, Михайло Забіла, Лукаш Переяславський і багато інших. Приїздили з Петербурга всі, хто за тим, чи за іншим ділом там забарився: Троцини, Галецькі, Рощаковські, Турковські, Кочубеї, Миклашевські, Штишевські, Нарбути, а також і ті, що їм велено було в Петербурзі жити безвиїздно: Чарниші, Лизогуби, Жураховські. Учинено ласку й деяким засланим із полуботківського діла — вони повертались помаленьку з Сибіру й з Архангельська. Гетьман тримався бадьоро, підняв голову, зміцнів і мав багато надій. Всі говорили, що Богданові пакти будуть повернені цілковито.

Пані приїхала до Москви 9. лютого з молодшими братами Марковича й старим полковником лубенським. Та стала на квартиру у дяка Артамонова. Почався затяжний рік клопотів і турбот. Треба було спровадити з України (як це й робили всі) багато челяді, кухарів, конюших, офіціялістів, вибираних бандурок і співаків для втіхи гостей, треба було привезти цілі обози добра й улашту-

вання, треба було врешті весь час тримати коні для штафет і виїздів, що коштувало немало. 25-го лютого ко-роновано врочисто Петра II, а 26-го відбулась авдієнція в Грановитій палаті для всіх українців. Всі на чолі з геть-маном підходили до руки. Цар посміхався. Шереметєв і Геннінг шепотіли йому щось до вуха. Він кивав головою і врешті всі розходились, не знаючи гаразд: — чи все це на добро, чи на зло. У кожному разі не було вже Мень-шикова і це багатьом давало снагу й охоту до життя. Вирішили покищо чекати і їздили на всі фаєрверки, не опускали ні однієї асамблеї, бавились шумно й гучно, так як і годилося. Гетьманову це томило. Вона зовсім не приїздила сюди для асамблей і не в голові були їй візити; їздила з примусу, щоб не гнівити знатних, бо від них за-лежала вся справа Колегії, а для неї тільки приїхала сюди. Воліла з того всього їздити крадькома в Новоді-вичий монастир і розмовляти зо старою царицею, кво-лою й зажуреною жінкою за Петрового життя, а тепер напрочуд спокійною й приємною. В монастирі було тихо, зовсім тихо. Цариця говорила не поспішаючи, протягом, немов співала, і цей її голос заспокоював. Гетьманова мала про що говорити з нею. Разом прожили ті довгі й трудні роки. Покоронаційні дні тяглися довго, бо ж треба було як слід відсвяткувати початок володіння но-вого монарха, що його до речі ніхто особливо не помі-чав. Взагалі мало про нього й говорили: так якби й не було його.

Малокровний, довголиций хлопчина під бальдахимом і в мантиї та з імператорськими регаліями виглядав якби зляканий і засоромлений школяр. Тепер він завжди мов-чав. У всякому разі він був кращий, ніж та проклята маркитантка-повія і Меньшиков. „*Sic transit gloria.*“ — го-горив хехекаючи Маркович і кожний дозволяв собі тепер сказати на адресу всесильного генераліссімуса, що дався в знаки не одному, кілька дошкульних і соковитих слів.

До великого українського зїзду в Москві долучились ще панство Михайли Скоропадські і донька ясновельможної Уляна, що була за Толстим, тепер вдова, полковничиха ніжинська. Її чоловіка заслано разом із сином Іваном на Соловки, їй же заборонено жити в Україні. Не було це так давно, тільки в липні минулого року. Толсті за царським указом виїздили з Глухова й з цієї причини був у домі гетьманової великий смуток. Тож їй мило було бачити доньку біля себе й опікувалась щиро її теперішнім незavidним станом вдовиці. Приїздили також сливе щодня нові люди з України, бо там чомусь кожний гадав, що тепер починається щось нове і не від речі бути в цей час у Москві.

Імператор був якось на обіді в Апостола, сказав до присутніх кілька слів, що їх підповів Голіцин, зрештою зовсім без значення, наказав Петрикові Апостолу бути лубенським полковником і слухав цілий вечір українських бандур. Самий імператор, певна річ, мало кого цікавив, але візита його, що її видно передбачили заздалегідь міністри, всіх неймовірно піднесла на духу. Вже навіть ті, що думали найчорніше, починали вагатись. Апостол був задоволений і готував. Одна гетьманова, якій про всі ці справи й обіди доносив небіж єхидно посміхаючись, нічому не вірила. Вона була тієї думки, що ніяких особливих змін не буде за цього царювання і ні за що Москва не поверне Богданових пактів у давню силу. „Про мене — говорила — тіштеся всі, але я не маю чого і все це надаремно. Ціла наша політика тепер одна: станьмо твердо на землю, на маєтності, щоб потім не були наші внуки пахолками у Наумових і Шереметєвих. З того паперового гетьманства, з тих обідів ніякої потіхи, бо всім править не Глухів, а Москва, і нема чого од неї сподіватись пільги...“

„Почекайте, ясновельможна, а скасування зборів, а правні статuti, що їх мають тепер окремо видавати, а поширена гетьманська канцелярія?...”

— Все це дурниці — гнівно говорила гетьманова. Москва однією рукою може дати, і то крихти, а другою забере втричі стільки. Так було й буде...

За плечима з неї і з Марковичів сміялись, кпились із їх чорних мислей і недовіря. Пояснювали це заздрістю до Апостола. „Були, мовляв, стільки літ при булаві, нічого не скурала, ще й те стратили, що було по погромі, а Апостол — політик і дипломат: тільки обернувся, поговорив то з цим, то з іншим, майстерно все заплів і має — а ще не одного досягне“. Гетьмановій донесли про ці розмови й тоді перестала зовсім говорити про політичні справи при чужих людях. На політику мала свої погляди — зовсім незалежні од особистих примх і міркувань, мала досвід довгих років Іванового гетьманування і могла судити. „Малую Росію к рукам прибрати“ — дуже любила повторяти ці Петрові слова, що так криваво вбилися у її пам'ять. Маркович погоджувався з нею у всьому.

„Скрутять, ще й як скрутять. Це тепер тільки меду підливають, бо така європейська ситуація. А мені що? Буду комусь, хто сліпий, очі розкривати? Хай чужа голова про це болить, не моя. Злодіями нас зробили, тиранами, в Москву супліки писали, а тепер ради питатись ходять...“ Був сердитий, як і батько, на ту справу, що лежала в колегії закордонних справ. Слідство затягалось, допити проти донесень старшини втомлювали й нудили. Гетьманова щиро жалувала Марковичів і, коли хтось із донощиків приходив, відкрито їм говорила: „Як не соромно по царських яризах* бігати з супліками? Так якби вдома не можна було залагодити цього, так якби справді не було суду. Всі ви невірні, лицеміри, мостиві панове.“ Взагалі гетьманова не мала довіря ні до кого з нових людей, ні з генералітету, ні з старшини. Це був дрібний сутяжний

* Яриза, по-московськи ярига — нижчий урядник.

народець, що йому гріш — ціна. Вистерігалась при них щось важливе сказати, щоб не побігли донести. Бо були й такі. Шанувала з теперішніх тільки старого гетьмана й усіх полуботківців. Це була стара гвардія, незломна й чесна. Їй не могла прийти у голову якась підлота. І гетьманова знала, що вони справді віддані отчизні. Бо тим, що кричали й хвалились своїм свободолюбним духом, що роздирали жупани за Неньку, не вірила, — знала чимало їх — патріотів, що перші бігли по цареву ласку й готові були продати брата й батька за сяку-таку маєтність. Шанувала ще також запорожців і всіх тих, що були за кордоном. Одного разу на обіді у посла Його Величності римського цісаря переказала голосно, аж всі пороззявляли роти, щоб передав поклін від неї панові Й. М. Пилипові Орликові, коли його зустріне. (Бо посол довше резидував при Високій Порті й якраз при обіді проповідав пані, що доводилось йому зустрічати в Царгороді її земляків).

Справи в Москві затягались. Пані чекала на рішення Тайного Верховного Совіту: просила вона скасувати указ, що відібрав їй привілеї і дипльоми, та віддати їй забрані села. Але Совіт радив довго й пиняво, відволікав постанову й пані мусіла хоч-не-хоч сидіти в Москві.

Купила два двори у Гагарина на Тверській вулиці і в Голіцина в Китайгороді. Треба було їх упорядкувати й навіть дещо перебудувати, бо пані не любила московського будівництва. Спроварила для цього майстрів із Глухова, а до того всього раз-у-раз треба було приймати гостей, годувати цілий дім із своїми й приживалами, що все навертались із дороги. Мусіла сама давати всьому раду, бо донька Уляна по смерті свого дружини, ніжинського нещасливого полковника, зовсім підупала на здоров'ї й надії і не було як її турбувати. Єдиний Маркович, що бив теревені, інколи помагав у дечому, і то з невеликою охотою, бо шумне столичне життя його загарбу-

вало: відмовлявся частенько справами-візитами, в інший час барився за невідкличною працею в кабінеті — вічно порядкував книги, збирав біля себе вчених, надібаних ненароком, дебатував із ними годинами, писав розправи проти атеїстів і робив якісь досвіди з машинами та кольбами.

Пані не мала ні хвилини відпочинку. Але це може виходило й на користь — не ставало часу на чудацькі думки й митикування.

Зима минала. Справа перейшла нарешті до закордонної колегії. Указом обдаровано гетьманову за вірну службу її дружини „для прогόδуння“ всіма селами, наданими колись гетьманові, крім тих, що належать до булави — виходило од трьох до чотирьох сот дворів. Одночасно доньці Улянї Толстїй дозволено жити з матір'ю в Україні. Указ послано до сенату, а це значило, що ще треба чекати, але все ж було вже куди легше — можна було сподіватися скорого виїзду з Москви. Аж дивно було навіть, як скоро минув той шумливий рік. День-у-день прийняття, розїзди, розмови з яризами, з вельможами, асамблеї, паради, Богослужби — все злетіло мигцем, як фаєрверк, короткий і яскравий. Але ж на те був це коронаційний рік — пишний, п'яний і гомінкий, рік сподівань і надій, початок нового царювання. Помаленьку всі українці порозїздилися, потяглися за гетьманом, що нетерпеливився за урядуванням, за невідложними справами (Наумов і Шаховський вже виїхали, наче б зумисне поспішали, а гетьман не хотів, щоб урядували без нього). Так, що пані з родом була однією з запізнених. Українські квартири почали пусткувати, гостей і приживал ставало все менше. Великий український зїзд минув.

Весна прийшла радісна. Голос дзвонів став спокійний і солодкавий. Маркович приїздив веселий і елегантний у новій англійській кареті, що її недавно купив, хвалився своїм барометром, що просто напрочуд показує погоду,

й пані сміялась так, як не сміялась давно, коли починав оповідати про чуда „кунсткамери“ або театральні штуки, на які їздив дивитись із Петром Апостолом. Ясновельможна любила весну. Їй пригадувались давні літа, коли ще була за Голубом, коли виїздили на Слобожанщину закладати нові городки у степових заповідниках. Не забувала ніколи того тьмяного запаху землі, сипкої, вагітної сім'ям, того вологого вітру з-над Донця, того прозорого неба, де летіли ключем дикі гуси. Весна пригадувала завжди молодість, буйну й нетерплячу, коли такі легкі розлуки і такі любі зустрічі. І весною особливо хотілось додому, над Сойм і Десну, до Глухова, де поуз усе пройшли таки найкращі роки, де скрізь жива була пам'ять доброго гетьмана Івана, що його усе ж таки любила, хоч не раз сердувала за його повільність і невирішеність. І челядь і дім увесь відчували цю тугу за домом: бореитор Федір ладнав карети й коляски, мазав колеса, хоч про виїзд ще ніхто не говорив. Камердинер Олександр пакував тихцем скрині. В новому домі ніяк не міг ужитись, все воркотів про кепське розположення кімнат, про московських партачів-майстрів і гнав із пересердям геть дівтору, що вистоювала перед панським двором, випрохуючи копійчину.

Ніхто з цього дому не любив Москви за її якусь вайлувату єхидність, нещирі гостинність. Все здавалось, що вона дивиться з-під ока, дикого, розбійницького і, влєсливо посміхаючись, тримає за пазухою руку на ножі. Навіть Маркович, що чувся скрізь, як удома, признався, що Москва йому порядно докучила, що взагалі її не терпить. Уже більше подобався йому Петербург, але пані не любила, коли так говорив.

Великдень пройшов величаво й гучно. Пані перед тим постила, сповідалась у Новодівичому, дала тисячу рублів на монастир і сказала на розговинах, що це мабуть її останній Великдень. Уляна заплакала, пан Ми-

хайло Скоропадський міцно розсердував, а Маркович сказав, що це тітка просто вигадує з дамської звичайної вередливости. Бо тітка справді виглядала зовсім гарно і такі її міркування скоріш можна було віднести до якогось загального душевного неспокою, що його спричинило московське клопітливе життя. Українських гостей на святках було небагато, важніші особи вже виїхали давно. Зостався ще дехто зо стародубчан та королевчан і ті арештанти з полуботківців, що їм не давали дозволу на поворот. З ними проминув час весело й шумно. Пили багато й гуторили не в міру, так що Маркович, який мав завжди ясний лоб і в похмілля, не одного зупиняв. Але все це були свої милі люди, старі знайомі, а з ними не шкода було часу. Зате тяжке було візитування московців із Совіту і Колегії, прерізних князів і графів, що їх пані не терпіла смертельно, але мусіла їм догодити.

В кінці квітня справу закінчили — грамота була підписана рукою канцлера на всі маєтності, починаючи з Кучерівки, Сасинівки й Линовилі. Ще zostавались дрібниці, переписування актів, але й те піддячі, діставши на добре пиво, обіцяли зробити якнайшвидче.

Пані зідхнула з пільгою. В Москві вже не було чого гаятись. 27. травня 1729. року пані з Уляною й Уляниною діворою виїхала. „Славити Бога, останній раз“ — прошепотіла пані й перехристилась, коли довгий обоз Скоропадських минав калужську заставу. На душі було легко, легко. В Москві знала завжди одні тільки клопоти й тривогу, ні одного безжурного дня. Може тільки шкода було солодкого співу дзвонів у тихому Новодівичому, де zostавалась її щира приятелька, добра цариця Євдокія. Вони розлучились із усміхом, так якби десь незабаром мали зустрінутись.

Весна того року, 1729., була пишна і квітиста, але тільки за Тулою: в тих сторонах гусениці обіли листу, так що дерева стояли голі, мов ув осени. Але за те, що ближче до України, то ставало веселіше й зеленіше. Мценськ розцвітав уже садами і вся губернія Білгородська розкидалась пахким зеленим килимом.

Подорож була погідна. Їхали: гетьманова, донька Уляна з діточками, старий полковник Маркович і його два сини. Їхали не поспішаючи, щоб не зморювати коней. Хапатись бо не треба було. І розцвітали їм назустріч травневі чудесні ночі, горіли погожі дні, добра і погідна дорога бігла через поля, через ліси, через луги, жайворони дзвеніли над яринами, бралось на врожайне і вродливе літо. В половині червня думали вже бути у Глухові.

В Істомині, родовій маєтності ніжинського полковника Толстого, думали забаритись з кілька днів. Пані Уляна останніми часами слабувала і взагалі пробувала в душевному неспокою од часу смерті дружини. Перед тим, як вибратись на стале життя в Україну, мусіла пожити в Істомині для впорядкування справ. Не слід було зовсім zostаватись їй у цій садибі, де все нагадувало нещасливе подружжя, але ж і маєткові справи були невідложні і не годилось їх забувати. Тому гетьманова вирішила, поки Уляна зживеться першими днями з самотою, побути з тиждень біля неї в Істомині і принагідно провітрити управителів маєтності, чи часом, користаючи з родинного нещастя, чого не покрали, не пошахрували.

Перед Істомином нагнав їх Яків Маркович, що ще zostавався у Москві — прощався шумно з нею, казав, що з арештантами полуботківцями та чужинецькими офіцерами на царській службі, добродушними шкотами і веселими голяндцями випив однієї оковити з двадцять понтаків, а скільки анталів іншого питва — незлічити. Його обоз був найбільший. Віз незлічену кількість скринь із книгами й шатами, інструментами і знадібям, що його

скуповував принагідно, часом зовсім непотрібно, бо не відома була ціль його вжитку. Віз навіть меблі, випадково куплені дзеркала, химерні столики і стільці, майстерні німецькі годинники. Усе це разом із барилами вин і мушкетелів забирано немало підвод, челядь мусіла пильнувати всього в день і в ночі, на вибоях притримувати, бо не дай Бог, якби розбився який термометр або поламалось щось крихке — Маркович обіцявся люто покарати.

Напереді їхала гетьманова з донькою в легенькій новій кареті, купленій у Гагарина. Батько—полковник з третім сином, найменшеньким, і дітками Уляни їхав в розлоному ридвані, через те, що любив подорожувати вигідно й м'яко, щоб не наминати боків, щоб можна було й задрімати. А Яків їхав із братом Андрієм, останній в англійській колясі. Ще за ними їхали: капелян пані гетьманової о. Ісає Заславський, пан Кендзеровський, панин тотумфацький, підписок роменський Скридловський і принагідно якийсь далекий родич Мокієвських, Зубок, що пробирався у Київ. Аж за ними починались обози, тяжкі, повільні, з лінивими кіньми й дебелими поганячами, вози з челяддю, кухні з кухарями, погребки, буфети з офіціантами, лакеями й покоївками, крикливі обози панські. Разом із обозами їхали донці, кінно і в телігах, повертаючись з Москви, куди їздили за жолдом. Це було наруч, бо окремої військової охорони, як у давні часи гетьманування, не було, а в брянських і курських лісах могли навернутись злодії; тож з донцями не було тривоги.

І нераз у воєвідських містах і посадах, заочивши далеко ще стьожку з обозу, вартіві брали мушкети наготов, особливо нічною порою, коли донці подавались наперед і грізно брязчала щоночі їх зброя, а на возах паляли смолоскипи; городничі піднімали тоді тривогу: „Хто йде, хто їде царським трактом?“ — „Обоз гетьманової Скоропадської, ясновельможної пані, старий хрине!“ —

грімко ричали в ніч донці, а ті, що доїжджали, і будники оддавали честь галєбардами й бердишами.

Цю дорогу з Москви пані любила. Нею завжди поверталася ще за життя гетьмана. Навіть, коли пусто й сумно було на серці, прояснялось і забувалось усе, бо це вже була близько рідна сторона, близько була Україна.

А ця подорож була особлива, може тому, що припала на весну. Сильно пахли соснові дрімучі бори, лагідні були вечорі й ріки, що їх зустрічали, тихі та прозорі. Любили над ріками, просто неба ночувати, обминаючи міста й маєтності, де слід було б завітати до знайомих, а цього пані не хотіла, бо коли заїхати, починалось би гостювання і та подорож простягнулась би на довгі три місяці.

Табір розбивали на узліссі, на піску, де повно було шишок і чатиння, прилагоджували в каретах лежа до спання і палили ватри на вечерю і од комарів. Та спати йшли не скоро, біля ватер завжди сидів довго ввесь обоз: то гуторили, то слухали співів і ігор челяді з донцями. А донці славно співали, лунко й хвацько, аж савхався бір. Для полковника й менших синів нічліг був благодаттю: вони, як тільки розпрягли коней, ішли полювати в ліс і над багна з собаками. А там у тих сторонах лови були препишні, пора підходила добра: тягнули бекаси, хорустілі, летіли гуси, гніздились гоголі й черняді, токували глухарі. Ловили також раки на вогонь (сам старий полковник лазив у воду), ловили рибу і як із тим усім зашивались у хащу й у нетрю, то годі було докликатись. Тільки по собаках, що дзвінко лящали-виспівували, можна було догадатись, де вони.

Яків Маркович не любив полювання, ані рибальства. Сидів із жінками при вогні або, розлігшись вигідно на килимах у кареті, починав правити щонебудь, байдужий, чи його слухають, чи ні. Фільософувати це було його най-

улюбленіше зайняття. Але й гетьманова любила також слухати, як говорить і митикує. Встрявали іноді до розмови й Ісая Заславський і роменський підписок. Зубок же, родич Мокієвських, слухав уважно, кліпав тільки очками й сопів. Часом як вирвався з чимсь, то починав плести таке, що не трималося купи зовсім, і всі тільки махали руками: „Пане Зубок, годі вам...“ А поправді пора на філософію була пригожа — серед майової ночі, проти зір і серед тиші думи плили свobodно й легко, а Маркович митикував розважно, умів переконувати. Особливо останніми часами непокоїла його сентенція картезіян, що відіймала всяке чуття од тварин, а надавала його тільки людині, як єству розумному.

— ...Ось звідси резолюція картезіян, що чуття без розуму неможливе — говорив Маркович, попиваючи чай, який розносив Олександр у тоненьких порцелянових кубочках (Маркович самий купував той чай у Москві у німця Моріца і самий пильнував заварки, гетьманова ж не пила ніколи чаю, а воліла каву) — тому тварин називають автоматами. Але (Маркович підвівся і сперся на лікоть, а від ватри вдарив огонь на його хитре лице) ця сентенція Картезія не тривка...

— А чому, ваша милість? — спитався Скридловський, маленький чоловічок, що скінчив у Академії разом із Марковичем курс Прокоповича і також любив філософію — чому ця сентенція не тривка?

— А тому, добрі панове — тягнув далі Маркович — бо явно суперечить щоденним експериментам. Візьміть під увагу різні дивовижні поступки живої тварини. Не могло б їх бути, коли б не змисли й пам'ятування, (яке Картезій називає змислами).

— Дозволь якесь *exemplum*, добродію — це переконливіше.

— Прошу, перше *exemplum*: у гетьманича, а могого приятеля Петра Апостола, є дивний пес, що навчений на

звук французьких слів лягати, вдавати мертвого, шукати злодія, приносити табакерку. Друге *exemplum*: у покійного генерального судді Чарниша купив я колись, якраз перед гилянським походом, коня. Два роки після того, уже повернувшись з походу, цей кінь побачив на майдані між багатьма людьми суддю, підбіг до нього, заіржав і почав ластитись. Третє *exemplum*: московська кунсткамера. Бачив я речі, що їх виконували там тварини, просто не до віри. До того, що блохи везуть повагом у запряжі маленьку каретку — старша блоха вискакує за пана, а дві молодші стоять за лакеїв. Не кажу вже про морські свинки, малпи і миші, що виконують розум запаморочуючі речі. Звідки це?

— Із присущого тваринам послуху; — сказав пан Скридловський — терпеливість людини може через послух довести тварину до речей справді незрозумілих.

— Найбільша терпеливість людська не вчинить нічого, коли тварина не жива, себто не має розуму. Наприклад — каменя ніхто не навчить говорити, а сороку можна. Що до попугаїв, то є, як кажуть, такі, що цілу Ціцеронову промову *in Catilinam* можуть вирецитувати краще за бурсака.

— Дивні речі на світі — зідхнув о. Ісая — всяке диханіє славить Господа.

— Далі — продовжував Маркович — є така сентенція, що суть духа замикається не в одному мисленні, як хоче Картезій, а є щось особливіше, чого ми не відаємо, але мусимо признати. Звідси конклюдія: можна признати тваринам деякий спосіб дебелого і дуже вбогого мислення, але безсмертним його назвати не можна.

— А чому? — спитала пані Уляна.

— ... а яке воно, не відомо — говорив Маркович, не звертаючи на неї уваги — тому що ми не тільки духа, але й тіла істоти не знаємо як слід, а з незнаної речі твердити про знану — неможливо і фальшиво!

— І додай, ваша милість — вкинув Скридловський — що нездібні ми розпізнати, чи якесь матеріяльне єство думає, чи ні.

— Ну, так — Маркович зморщив чоло, так якби надумувався — це ясно. Навіть тіло, просте тіло тяжко розпізнати; прикладом — недуги, на які западаємо, а які часом ніюдин медик не може в'яснити. Та річ не в тім. Я йду до того, що розум, так як його розуміють картезіяни, це не початок і кінець усього. Розум іноді заводить, а наука й експерименти, основані на розумових митикуваннях, бувають зовсім фальшиві. Наприклад: картезіяни твердили досі, що єтри елементи життя — земний, небесний і соняшний, що існують етеричні вітри, що порушують усі планети. А ось у Льондоні, за почином якогось пана Ньютона, все це заперечують. Льондоняни кажуть, що небесні тіла, себто планети, притягаються одно до одного в прямій пропорції до їх маси і відверненій та ще здвоєній до їхнього віддалення від себе; далі: що всі тіла тяготіють до центру нашої землі. Картезіяни оповістили, що місяць притягає море і з того повстає відплив. Нютоняни кажуть, що це море тяжить до місяця. Картезіяни говорять, що світло є в повітрі, нютоняни, — що воно приходить від сонця зо скорістю шости та й ще з половиною мінути. Картезіяни проповідують, що земля кругла, а нютоняни кажуть, що на бігунах вона сплющена. Ось що стається із нашим розумом і наукою, в які ми так вірили. Де правда, вашмості?

— Правда в божому ладі речей — сказав повагом о. Ісає.

— Це буде найправильніша думка, отче.

— Значить, ти, вашмосте, не голдуєш засадам, що заперечують Бога й релігію, як це проповідують останніми часами заплутані в науці картезіяни?

— І так, і ні. Я полишаю собі право вільної думки. Віра оперує нічим іншим, як Об'явленням і йому віримо,

без світла Об'явлення не можливо позбутись сумнівів, що повстають із людської історії. Митикування і екзерциції в логічному мисленні, вправи розуму нераз заганяють вас у такий сліпий кут, що тратите взагалі надію вийти колинебудь із темряви. Доходить до того, що просто глибоко бажання до життя, того вічного мандрування по мандрівцях. А тоді приходить Об'явлення, що показує нам дорогу, освітлює речі, їх істоти, причини і наслідки. А однак я завжди хочу залишити за собою право вільного і дискретного осуду.

— А чи всі ми безсмертні? — спитала несподівано гетьманова, що слухала весь час дуже уважно.

— В цьому нема сумніву і не може бути для того, хто прийняв Об'явлення. Я сказав, що є щось особливіше в суті нашого духа. Що саме, не відаємо й відати не будемо, бо це тайна великих тайн. Тисячі літ тому вмер мудрець Арістотель, але дух його слова живий і по цей день. Як це вияснити? Чим же марне тіло супроти слави безсмертної душі, що і вічно жива, і вічно промінює над людством? Тіло створене з праху і в прах обернеться знову. То його тільки часове існування. Душа ж, що повстала з Божого надхнення, як Бог вічна й невмируща. Ось чому самий розум, що є тільки натуральним додатком тіла, тут ні при чому.

— А все таки, хитро вкинув пан Зубок із Мокієвських — ти, вашмосте, бунчуковий товаришу, залишаєш собі передбачливо маленьку пролазку — отой дискретний і вільний осуд.

Маркович сердито поглянув на нього і був би продовжував дискусію, коли б не дітвора, що прибігла з криком і шумом з обозу, де забавлялася з челяддю. Пані Уляна заклопоталась нею, що лізла усім напастливо на коліна. Дискусія припинилася. До того ще й старий полковник із Марком повернувся з ліса. Прихід їх оповістило радісне гавкання собак. Собаки вгналися, як розбійники,

до обозу, заболочені, мокрі, радісні і разом із діворою вчинили таку навалу, що ледве їх уговтали.

Потім; коли все заспокоїлось, Маркович лежав із люлькою в кареті, пан Скридловський розмовляв стиха з паном Зубком про французькі інтриги в польських справах, пані Уляна присипляла дітей, а гетьманова довго ще сиділа біля ватри.

Було далеко по півночі. Ще співали донці і луна од їх співу йшла широко узліссям. Тремтіли зорі. Небо було прозоре і мяке.

І саме в ту мить (а її весь час так виразно пам'ятала потім гетьманова) вона знову подумала про смерть, вдруге цього року, так, як тоді біля гробу царівни, і, передумуючи слова Марковича про Арістотеля, назагал не доладні й поплутані, знов уявила собі смерть, але йнакше: це була лагідна, весняна тиша, це був спокій глибокої зоряної ночі, коли всі речі — виразні і легкі, осяяні місяцем, мов неземні, мов не з цього світу; і тоді так радіє холодна й свободна душа та, відриваючись од тіла, летить у нескінчену далеч космічної безодні. Але це була тільки мить.

Постої минали хутко. Обоз гетьманової їхав бадьоро, щасливо переїздив броди, розташовувався на нічліги у полі, минав городські застави, минув Карачев, Сівськ, курські рівнини і звільна наближався до України. В Істомині одлучилась од обозу пані Уляна, полковникова Толстая. Плачу й зідхань було невміру, але й мати й донька тішилась надією, що до зими всі істоминські справи в порядкуються й Уляна з діворою на довгий побут зможе приїхати знову до укоханого старого Глухова. А все ж таки, хоч це все було певне і зовсім можливе до здійснення, гетьманова сама, а з нею й усі не могли позбутись якогось дивного, неспокійливого почуття — що от, якраз тепер, вони розлучаються на довго, що всі їхні

пляни й надії малі та химерні супроти якоїсь важкої темної мари, що зависає над довкіллям. Це почуття тривало недовго. Його розігнав Маркович якимсь жартом, але воно пройняло — од нього навіть здригнулись і мати і донька. І коли обоз зїздив із гірки, по істоминській греблі, гетьманова все оглядалась і все бачила (мов запам'ятати хотіла на довго) той високий дім Толстих і невелику громаду Уляниної родини, що вимахувала хустками.

А дим од чабанських ватер здіймався струнко вгору. Були прозорі хрустальні півдні — сухі й шкварні, бо вже добре взяло на літо. Тільки над вечір злагода сідала разом із синім смерканням на смарагдові луки. Весело бігли коні польовою дорогою між житами і ржали їм назустріч баскі курські табуни, що їх плекали на волі в заповідниках. В Карачеві одлучились од обозу донці і повернули на південний схід, до краю донського війська, а обоз брався все далі просто на південь. Не було й потім особливих пригод, коли не рахувати якихось дрібних причин, що повстали з заколоту дітей, або зо злого гумору лубенського полковника чи з фантазії його шибайголов — синів. То відставали вони од обозу, пересівши у жабку, то з постою заходили кудись у лісі в чортові кути і треба було їх довгенько гукати й вичікувати. В Любовисті зустрінули пишний почет турецького посла, що брався з пребагатими гостинцями й дарами на Москву. Пан це був значний і розумний, тож охоче з ним провели цілий день, бесідуючи по-приятельськи. Його супроводив відділ московського конвою з Хведором Ушаковим, хлопцем, що любив випити й попоїсти, тож у розмовах він зовсім не перебаранчав. Упившись дрімав, а Маркович із послом говорили вільно про всі цікаві справи. З великою щирістю попрощалися.

Подорожні чулися здорово. Подорож та не втомила нікого, а навпаки, розважувала. Маркович забрав до себе до карети Зубка і Скридловського та готорив із ними

без кінця про поганських філософів або коли дорога була рівна, грав із ними все в того самого шніп-шнапа, або слухав теревенів п. Зубка, що міг наплести таких нісенітниць, які вже зовсім не трималися купи. Він був нібито і в турецькому полоні, й у французькій службі, і на польському дворі, мав тисячі поєдинків і любовних справ, виконував у своєму житті багато секретних місій і, хоч, можливо, в цих оповідях була тільки десята частина правди, Маркович слухав його завжди з великою охотою. Бо той умів оповідати. Обіди, що їх замовляв вранці по своєму смаку бунчуковий товариш кухарям, проходили весело й шумно, приправлені угорським вином, яке особливо любили. Тільки старий полковник випивав зо срібної чарочки свою особливу якусь настоечку. Не дивлячись на відлюддя, всі й у подорожі затримували порядок та добрий обичай. Маркович одягався завжди, як на візит, і щодня підголювався. Йому подорож особливо служила. Не переставав ніколи виспівувати тоненьким і досить погануватим голоском своєї улюбленої пісеньки про Кулину й козака, нескладної, але миленької.

Пані гетьманова, хоч ніколи не тратила свого поважного вигляду, хоч ставала все більш і більш мовчазна, наче б у подорожі помолоділа й по гамірному та трудному московському житті набирала барви в лицах. Вона змінилась. В Москві за турботами й справами горіла не раз голова, був неспокій, хвилювання; до того ще й іноді тратила владу над собою: найменший грюкіт, чиясь невідповідна поведінка, недбальство слуг могло роздратувати її вкрай. Похудла тоді й зблідла. Побут у Москві осоружнів до краю. І що найголовніше — засідала в тямку якась одна думка докучлива, гостра й гуділа осою, злючою ненаситною мухою. Даремно часом на візиті силкувалась усміхнутись, надаремно хотіла якоюсь машинальною працею розігнати те щось хмарне, що тяжіло. Знечевя здригалась і завмирала з тією дум-

кою, мінилась на лиці і гіркий тоді був день, прикрий увесь той тиждень.

А власне, про що так могла думати? Мабуть і сама не могла зясувати того як слід. Це було якесь імлисте почуття чогось незакінченого, чогось недовомленого, а вже назавжди втраченого. Можливо, ця горда жінка терпіла через те, що втратила владу, що відійшла од усього, чим жила досі — од кермування публичними й політичними справами. Може якраз тільки тепер прокинулась у ній та загоєна недуга гордості, що веліла їй колись відійти, хоч може так жагуче прагнула зостатись. Говорила ж сама, що час її минув, що по смерті чоловіка їй усе збайдужіло, що є тепер нові люди; нехай вони піклуються, пробують, працюють. Але це був самообмам. Вона ніколи не переставала хотіти панувати. Вона знала в глибині душі, що ще багато могла б сказати нового, що ті всі нові люди, які прийшли по ній, малі біля неї, дрібні, не мають ані частини її великих плянів, її просторих горизонтів, її прозорої рівної мудрости. Вони ж і тепер, хоч і не любили її, не могли ані жити ані думати без неї, вони прибігали самі або через других просили поради в найдрібніших, дитячих справах. Фактично її влада ніколи не кінчалася. А однак це вже було не те, зовсім не те.

А втім, і це певніше, вона була втомлена. Докучив шум, суєта. Докучили люди і справи, все це кишіння, що було довкруги. Хотілось може спокою, хотілось відійти кудись од цієї метушні, але це не було легко, бо мусіла жити і для інших, найближчих, і хоч би ще для себе. Було ще щось, що не дозволяло відійти от так собі, зненацька, була та концепція „вічного побуту“, яку намагалась збагнути, і може аж зовсім недавно збагнула. А це було прочуття смерти.

Липень, лагідний і промінний, зійшов на супочинку по дорозі. Бо в половині червня обоз дібрався до кордону, до Ясмані, де його зустріли, виїхавши напроти, дружина Марковича і Кендзеровська, а там по Богослужбі й обіді доїхали до Глухова. Тепер знову при-
викали до старого Глухова, такого милого і рідного по Москві. Дім гетьманової (вона бо все мешкала в старому будинку; новий тільки почали здвигати) стояв отвором — увесь час приходили з поклоном ближчі й дальші родичі, знайомі, поздоровляли зо щасливим закінченням справи, розпитували про нового імператора й Москву, а потім наввипередки починали розповідати про глухівські новини: хто христив дитину, хто кому посік шаблею лоба, хто з нових московитян приїхав і яке привіз добро, тощо. Інші приходили пізно ввечері або старалися застати гетьманову самою, у садку чи десь на відлюдді й розпитували шепотом про політичні справи, чи справді пакти Богданові повернуться в силу, чи справді дадуть амне-
стію запорожцям і врешті чи миргородський полковник добре тримався в Москві та чи насправду міцно держить булаву. Були й злосливі — шепотіли про інтриги в гетьманському дворі, про те, що гетьман на все піде, навіть на пониження, щоб тільки втримати булаву, що підле-
щується до Наумова й Шаховського; силкувалися взагалі спрямувати розмову на ховзький шлях, але гетьманова відразу припиняла всі розмови ще й прикрикувала на донощика чи інтриганта. Інше слухала поблажливо, кивала головою й не перешкоджувала верзти теревені, коли вони не порушували її гідности. Розуміла добре нахил маленьких людей встрявати в чуже життя й цікавитись дрібязками. Про Апостола сказала, що тримався дуже добре, нічого йому не можна закинути, що такої розумної й обережної людини на цей трудний час важко було б в Україні знайти. Щодо нового нібито курсу за-
явила, що все те дуже ще непевне й тимчасове, вірити

в ніщо не можна. Правда, дали тепер деякі пільги, і коли наші вмітуть зручно лаявувати, можуть досягнути дуже багато. Гості відходили задоволені та заспокоєні. І гетьманова була рада, що розважила їх. Проте сум не покидав її очей і це дехто завважував все частіше. Глухів на той час став людний. Прибув князь Шаховський, доглядач Апостола, Молчанов, Мякинин, Єропкін, Писарев і знаті московської, всі цареві очі й вуха, Дмитро Потьомкін — призначений до генерального суду, всі з великим блиском і шумом, всі пишні й надуті, як сичі, водночас ласі на лєсть і запросини. З ними прибула велика челядь, псярні й стайні. Всім треба було дати приміщення, а для Глухова це була справжня навала, бо челядь не церемонилася з нічим і з ніким. Коли чогось треба було, забирала не питаючись і з того приводу раз-у-раз були міщанські позви, заколоти. Крім царських урядовців було в Глухові повно військових, генерал Вайзбах і Дугляс, полковник Лєслі, стояли полки драгунські і піхотні, що нагадувало військовий табор із щоденними муштрами, водопоєм кінноти і бешкетами солдатески.

Однак Апостол не давав розпаношуватись московитянам. Чемно, але вперто він увесь час нагадував, що не вони тут господарі, що він у всьому, а не вони мусять бути перші. Тому гетьманський двір став пишніший, блискучий. Апостол завів скрізь німецькі порядки, величні зміни сердюцьких варт, паради полків, виїздив на місто у великому блиску, вимагав од усіх якнайбільшої впорядкованості і зовнішнього доброго вигляду, любив послух і дисципліну може аж до перебільшення. В гетьманському палаці все було розраховане й передбачене, все вставлене в регулярні. — Гостро пильнували етикету й розділу дня, канцелярія функціонувала справно й скоро, обіди подавали в означену годину, що четверга відбувались асамблеї і в неозначені точно години тяжко було побачити гетьмана. До цього німецького тону дострою-

валась уся генераліція і старшина. Дехто й ремствував, не було легко звикнути до послуху й ладу. Кожний досі жив так, як йому подобалось, тож тепер дивився на інших і собі підтягався: дбав про дім, про одяг, про справність слуг, хотів випередити другого у модності, освіченості й розкоші. Між гетьманським палацом і домом царевого доглядача Шаховського йшла скрита боротьба, хоч назовні відбувалося все гречно й мирно. Найгірше приходилось рядовому громадянинуві, що хотів бути добрим і тут і там. Було це „ховання kota по льоду“, як сміялись дотепні. Треба було викручуватись і політикувати. Однак осередком усього всеж таки не був ані двір гетьмана ані палац Шаховського, а дім пані Настасії, яку ніхто не переставав називати ясновельможною. Там сходились усі партії, усі непримирені, й „коти на льоду“, всі певні й непевні. Перед панею вони всі були рівні, бо вона за всіх і для всіх була найвища, не тримала нічиєї сторони, не належала до ніякої партії, мала свобідний осуд і незалежну думку. А це вміли навіть тоді шанувати. Візитували її всі, крім, ясна річ, гетьмана, що був до неї і до Марковичів ввічливий, але холодний і далекий — ніколи не переступав офіційного тону. Гетьманова кілька разів їздила за справами до палацу — подавала грамоти про маєтності, заступалась за когось, або христила з гетьманом доньку в Шаховського, зустрічалась із гетьманом кілька раз на обіді, але відносини їх не покращали ані не погіршились. Гетьманова Апостолова приїздила раз задля чемности з кількома панями з двору питатись про здоров'я і можливо це була маленька спроба поєднання, але пані Настасія її дипломатично відхилила. Так, як було досі, було найкраще. І це зрозуміли. Гетьман дуже скоро залагодив прохання і прислав універсал на маєтності. Так само скоро (і то особисто наказавши) залагодив справу другої грамоти про Гамалієвський монастир і непослух музиків, словом, на кожному кроці виявляв себе поперед-

ливо ввічливим. Пані казала до Марковича, що гетьман без закиду й кращої уваги з його боку не можна бажати. Маркович погоджувався з тим, бо уважав старого Апостола завжди порядною людиною, тільки чомусь ніколи не чув до нього якоїсь особливішої симпатії. Вони і тітка та небіж станули на тому, що такі взаємини з Апостолами, які є, зовсім вистачають і для засад ввічливості і для правил лояльності перед гетьманською владою, яку Апостол зовсім справно і гідно репрезентував.

Взагалі останніми часами гетьманова все більше находила приємності в розмовах з Марковичем. Він їй видавався цікавіший од усіх і товаришування з ним давало для її розуму завжди щось нове. І був цікавий їй не тільки освітою. У Глухові було досить багато таких, як він, що читали англійські й голяндські газети, збирались „на каву“ до гетьманича Апостола для дискусій про політику кардинала Флері й філософічні системи Бекона з Веруламу та Картезія. Можливо, що освіта Петра Апостола була глибша і систематичніша ніж Марковича. Апостол довше пробував закордоном, мав більшу бібліотету й то не з випадкових творів, а сумлінно підібраних, з усіх ділянок знання, та розум Марковича був гостріший, осуди сміливіші і сильніш обґрунтовані. В дискусії Апостол міг дати, здавалось, непорушний доказ із запасів свого знання, міг покликатись на, здавалось, непохитні свідчення, а проте Маркович міг зручним діалектичним маневром відбити всі докази, блискавково пересунути розмову з небезпечних для себе доріг на зовсім інші, що дозволили б йому знову таким же зручним маневром найти для себе придатний і певний ґрунт та вийти з дискусії переможцем. Не було нічого приємнішого, як слухати його прозорих і холодних висновків, що врешті може бути тільки розумною спекуляцією. Пані це подобалось. Відчувала, що це не було набуте з книг, з чужої мудрости, а приходило само з натуральної вродженої кебети. Вона ні

коли ніде не вчилась, тільки в другому подружжі читати й писати, але мала також той самий природний розум, який так цінила в інших. Товаришування з освіченими людьми дозволило їй цей розум відшліфувати. Раз почуте запам'ятувала назавжди, а чула за свій вік немало цікавого. Тому Маркович, розмовляючи з нею, ніколи не потребував знижувати рівня розмови, говорив так, як думав, говорив так, як з Апостолом, і навіть більше: інколи завдане гетьмановою питання його самого заганяло в кут і мусів добре надуматись, що їй має відповісти.

Екзистенція Марковича була вдала.

Він не належав ані до явних „арештантів“ мазепинського й полуботківського автораменту, ані до скритих конспіраторів, ані до солодко-льоаяльних. Через те його ніхто не любив. Приятелів мав тільки до чарки, приятелів, що вмиць могли стати ворогами. Вязало його щось із Апостолом, може однакова пристрасть до книг, але й та приязнь була якась холодна, без захоплення. Любив ще також Тарновіста, одного з молодших полуботківців. Це був веселий і добрий хлопець, що з ним Маркович приятелював од малих літ. Тарновіста недавно увязнили з наказу Шаховського й Марковича коштувало багато трудів, щоб визволити приятеля з біди. Тарновіст міг дякувати йому, бо ждала його щонайменше Олонецька губернія.

Така вже була вдача його, що не міг пристосуватись до ніякої партії. Полуботківців уважав як і пані за чесних і добрих людей, але таких, що б'ються за заздалегідь програну справу, отже за людей дитячо простодушних, якихось лицарів абсурду. Конспіраторів не терпів і не міг бути з ними, бо нікому не вірив. Ітиж з ласки провокатора на Соловки або ще гірше, підставляти голову під катівську сокиру — не хотілось. Льоаяльним лестуном не міг бути зо своєї натури — не терпів перебільшування і не мав потреби не бути собою. Бо у ні-

кого не потребував ласки. Жив самотійно, незалежно, наскільки дозволяв маєток, правда, виконуючи добросовісно всі обов'язки супроти держави й суспільства. Жив рівно й спокійно, за заздальгідь накресленим пляном, жив так, як йому подобалось, так, як — думав — живе людина, м о д н а л ю д и н а. Передовсім, так як гетьманова (і безумовно в цьому проявились уже її впливи) хотів улаштувати своє життя на незалежній матеріяльній основі. Але це не значило, що гроші й багатство ставить понад усе — просто це був єдиний засіб жити так, як хотілось, це було значне улешнення життя. Тому все спорудив як слід. Воли йшли в Гданськ і на Шлезьк, горілка з винокурень ув Астрахань і Царицин, а навіть і в Персію, мед в Польщу й Угорщину. Всі царини господарські процвітали, все давало дохід і даремно нічого не пропадало. Мужики не бунтувались, як деінде, і не відходили з його маєтностей. Там завів Маркович кінську стадарню, тут дбав про скотарство, про бджолярство, наглядав особисто за садками, засадженими на англійський манер. Можна було сказати, що був зразковим господарем — навіть тут проглядала його холодна й зрівноважена вдача. В 33. році життя був уже багатим і міг собі ні в чому не відмовляти. До державної служби відносився поважно, але самий не накидався, тому мабуть і не посаувався по посадах як інші. Титули його не вабили; знав їм ціну — вислугування й лестунство.

Передовсім хотів багато знати. І це мабуть була його єдина пристрасть. Любив книжки, збирав їх і купував із насолодою. Не шкодував на них ніколи грошей. Хотів мати велику бібліотеку, але добирав її досить хаотично без особливої системи. Була там і Арістотелева Політика, і підручник коронних конституцій, і Юліан Флявій, і Іван Золотоустий, і Августин Гуюцій, і сонети Петрарки. Замовляв і нові, коли про щось цікаве почув. Привозив йому книги пан Кендзеровський з Бреслява й Королівця

повертаючи з продажі волів. Любив науку — всі її ділянки, чи то була справа нового барометра, чи етеричних вихрів, чи богословія, чи медицина, чи наука про планети, чи латинська поезія — з однаковою пильністю й дбайливістю цікавився ними і доти не кидав, доки аж міг устійнити свій певний і ясний погляд на якусь річ та на якесь явище. І не було нічого приємнішого, як здобути відомості зіставляти з собою, порівнювати й знаходити для всього одно щось спільне, істотне для всіх речей і явищ.

— А що якраз? — спитала гетьманова, коли раз сидючи на ганку говорив їй з запалом про це. — Невже таки чимсь одним живуть люди і звірі і речі?

— Ви хочете, пані, щоб я знав більше, ніж хто — посміхнувся Маркович. — Найдти щось спільне, це не значить відкрити вже його суть. Беликі уми минулого й сучасного віку все життя шукають того і не знаходять. Шукає за тим од початку історії й філософія, але розв'язок має стільки, скільки є людей, що мислять самостійно. Знаю тільки одне: й осінній листок, що котиться з вітром по землі, й суворі війни народів, і комети на небі, і звір, що подає в пуші голос — всі підвладні одному законові, одній руці, яка з пороху все живе, всю вселенну творить і в порох обертає знову, і так у безконечній черзі кермує світом для вічного відновлення його краси й мудрости.

— Але те, що обертається в порох, — тихо сказала гетьманова — це тільки тіло марне й короткотривале, бо не йому, а душі судилось вічне існування. І далі, чи не приходить сама собою відповідь, що спільне усьому живому на світі є безсмертя його одночасне, а безсмертя те повстало з надхнення духом Того Найвищого Пана, що владен одвіку над світом.

— Правда — зідхнув Маркович — це є Бог-Король наш і Пан. Але я хотів би це знати напевно, розумієте,

пані? Я хотів би відчувати це всіма змислами й усім розумом.

— Маєш сумніви? Мало тобі об'явленої краси вічності?

— Ні, не те. Маю віру, глибоку віру, але водночас маю в о л ю в мисленню. Мислю й розважую. Це найнебезпечніший Божий дар, бо це одвічний бунтар, лукавий і таємний. Думка — вічна конспірація проти Бога, бо як тільки людина почне думкою відчувати Бога, в цю мить захоче його заперечити.

— Це якраз і є вічиста боротьба, Якове. Боротьба недовершеної в цьому світі людської істоти, що не може всь о г о знати. Бо коли б ми знали все, то не було б ні суєти, ні муки життєвської. Але будеш знати...

— Де, пані?

— Там, де нема ні суєти, ні печалі, де нема дрібноти людської й життєвської, а є тільки довічна світлість і радість.

Маркович знизав раменами й змовк. Його раціоналістичне християнство боролось із вірою глибокою й міцною, що останніми часами опанувала душею гетьманової. Він ще далеко був од того пізнання радості вічистого побуту, що його вже відчувала гетьманова так близько, зовсім близько. Він ще був у життєвській суєті.

Харлампієва Пустинка була злеліяною мрією гетьманової. Вивести там монастирські угіддя, поселити черниць, закласти цілий городок, що гарно височився б над Артополозьким степом — ось було діло, яке поміж іншими гетьманова хотіла чомусь скоріше, якнайскоріше закінчити. Були й інші справи, пильні, потрібні: будовано новий дім, бо цей таки міцно став старий, за тісний на всю родину доньки Уляни, що мала незабаром приїхати, недогідний, н е м о д н і й. Будували новий — під

особистим доглядом пані — майстри, спроваджені з Києва й нараяні київськими знайомими, майстри певні й статечні. З ними пані обговорювала кожний дрібязок, спечалась над розкладом кімнат, над прикрашенням причілка пілястрами й волютами, над тим, куди поведеться галерії, як будуть мальовані й різьблені фронтони й покої. Гетьманова хотіла, щоб були там і ліри Аполльона, й жезли Меркурія, й військові клейноди, й герби родові, і соняшник — квіт багатого й плодючого українського літа. Замовлювано вже в Борковських шиби й кахлі до печей, щодня надїздили вози з цеглою й каменем. Пані хотіла, щоб новий дім був міцний, перетривав роки, але водночас, щоб був гарно прикрашений і приємний на вигляд. Хотіла, щоб будинок був рівний і суцільний, без московського перебільшення, без польської пихи, такий будинок, у якому слід жити шляхетному, певному себе родові. Пляни розбивки садків і городів переглядав Маркович і радив пані вибирати англійські зразки, які все ж таки пані не подобались: були занадто симетричні, без фантазії, нудні.

Крім того клопоту з домом, що нахопився відразу по приїзді і тримався пані увесь час, були й інші, за якими просто не можна було найти хвилини спокою. На полковника лубенського подано знов аж 12 суплік. Треба було й втихомирювати старого, і самій викликати донощиків та розпитувати, в чому річ. Був це бешкет не малий і для пані, і для цілого роду. Зо старим Марковичем останньо була сама біда — переказували навіть, що змовляється дехто на його життя, а все це мусіла досліджувати, втихомирювати пані з небожем. То починалися знечевя арешти. Хапали одного чи другого старшину й тримали. Жінки прибігали до пані з плачем і просили заступництва. Пані їхала до Шаховського, розпитувала дипломатично, в чому річ, і коли арешт був політичний, а не за якесь лиходійство, за арештованого поручилась.

А то був гарячий час — жнива, молотіння, ярмарки — треба було наглянути і за тим, бо пан Кендзеровський, незаступний помічник, мусів виїхати до Гданська з худобою. Крім того пані сама, інколи з Марковичем, розраховувала, що куди піде цього року, по якій ціні збути тютюн до Юрбурга, що привести з матерій, якого коріння немає в коморах, чи списати з купцями й на наступний рік контракт на олію, поташ і вовну. І знову треба було купців приймати, говорити з ними. Були це справи неабиякі — йшло інколи про кілька тисяч готового гроша. Купці були поважні й чужинецькі — дехто прибував із Голяндії й Данії, а навіть з Китаю й Індії, турецьких же й польських перекупників товклося в Глухові неміра. Потім треба було якось обминати непомірну евекту,* що вельми тяжіла і пані і купцям, треба було якось відпрохатись од брянської контролі, що також чимало докучала й знов таки треба було вміти розглянутись по урядах і канцеляріях, де можна б було отримати пільги, для комерції такі необхідні.

За маєтності надані недавно грамотою, повставали ввесь час спори й заколоти. Невпинно хтось із сусідів і то всіх: польських, московських і українських, вдирався в панину посілість, хазяйнував грабіжницько і не хотів вступатись. Знову треба було збирати старшину з великою просьбою (і треба сказати, що гетьман завжди особисто за цим наглядав) для слідства, щодо сіл домагатись правильного приговору, вишукати всі попередні грамоти й універсали — іноді треба було просто битись за землю збройно, а це вже пані не випадало. Розбишевський на приклад (помен-омен!), староста графа Рогозинського, відобрав добрий шмат Марковичевого і паниного степу, прозваного Гамалієвщиною, присвоїв його нахабно ще й покликувався на те, ніби туди біжить межа, закреслена в 1717 р. універсалом покійного гетьмана.

* Мито на вивозні товари в Україні до року 1754.

Маркович мусів таки вчинити заїзд з козаками й пахолками та шаблями відобрати добро. Повсталася з того судова справа. Пані мусіла мирити сторони, влагоджувати.

Біля тієї Гамалієвщини, на Артополозьких степах, пані з Марковичами постановила розпочати селення хуторів і виготовила для того окремий плян, а Тарусові, управителеві, дала наказ в 57 пунктах, як ці хутори будувати і кого на них виводити. Виїздили й на місце пані, Маркович з дружиною, пані Журавчиха, сестра Марковички, й пробули в степу добрих п'ять днів разом із мирничими, десяцькими й старостами. Останній це був дальший виїзд у цьому році з Глухова й пані дуже послужив. Вона нічого так не любила, як дорогу осадчих. Це сталося в неї ще з ранньої молодости, коли виїздила з першим чоловіком Костем Голубом на Слобожанщину, на осади городків. Степ був вольний, чистий. Тут по глухівській метушні дихалось свобідно, серце зривалось птахою і люди якось рахманіли, лагіднішали. Там уже розбиті були курені й виведено людей — все це була молодь з жінками, весела, погожа, кремезна. Пані спиняла колясу, виходила до них, говорила з ними і тішилась із ними. Осінь була золота, ядерна. Встигли на озимину взяти прадавній степ. Обіцялась льотна і радісна весна. Осадачі брались дружньо до роботи. Мав тут стати і водний млин, і оліярня і кінська стадарня. Вже й тепер ходили табуни тарпанів, огирів курських, півкровок, ганяли їх чабани перед перед панею і пробігаючи вони ржали, здоровили її. Вже ходили й отари баранів з вівчариками. Скрізь, куди не глянь, на курганах димились чабанські ватри і всі старі, десяцькі і старости заповідали, що буде це добре новоселля, бо добра тут земля, багатюща і народ вийшов на хутори веселий та трудовий. Так ті п'ять днів серед гурту злетіли швидко, що й не оглянулись. Всі з жалем виїздили і навіть Маркович шкодував, що не може

залишитись тут із хуторянами, бо нема, як бути близько до природи, до землі.

А пані поготів була задоволена — Артополозькі хутори вдались.

Так за справами й клопатами сходили осінні місяці. Не було ні хвилинки вільної, і тільки після Покрови пані могла подумати про Харлампієву Пустинку.

Якось так сталось, що від Покрови аж до перших снігів, цілу Пилипівку гетьманова була вільна од усіх візит і потреби товаришувати з людьми. Навіть Маркович не бував так часто, бо він саме взявся за науку французької мови і брав лекції в гетьманського секретаря де Люка. Крім того мав якусь листовну дискусію з Новгородським архієреєм, спір про богословські справи, і в тому спорі сягали вони навіть до письменної опінії паризьких богословів. Старшина ж була зайнята пильними справами урядування. Ввесь час відбувала засідання й наради, інші (сиділи за перекладами правничих книг, що їх видання так прискішував сам гетьман. Рідня ж вся мала свої клопоти суддіна Чарнишева стратила чоловіка, швагри Полуботки мали турботи з приводу одібрання їм кількох сіл) словом пані могла відітхнути й зайнятись трохи своїми думками та потаємними плянами.

Харлампієва Пустинка — це був монаший скит у балці Артополозького степу. Стояла там деревяна капличка у невеликому березовому гайку при самому джерелі струмка. Було там кілька забудовань, де мешкали чернички. Все це заложене було ще давно, перед гетьманством Самойловича. Мешкав тут і спасався у пустелі якийсь святий дідусь, званий Харлампієм. Як казали старі, жив суворо, годувався медом і джерельною водою, час проводив на молитві і мав при собі рахманного ведмеда. Так і вмер тут у пустелі. Очі замкнули йому й похоронили його подорожні. Вони ж і говорили, що вмираючи мав святий схимник видіння та прорік, що на тому місці

має стати колись великий монастир, а рід, що цією землею володітиме в нещасливу годину, буде двічі до двох сот літ покликаний на перше місце. Незабаром Артополозькими степами заволоділи полковники стародубські й лубенські, згодом Івана Скоропадського покликали на перше місце в люту годину. Частина пророцтва ніби то сповнилась, а сповнення решти пані гетьманова (якій нераз оповідали про дивне життя і смерть старця Харлампія) сама хотіла приспішити. Біля джерела оселились черниці—панни і вдови шляхетські, що хотіли одійти од світу з якихось то своїх причин. Там вони й своє марне життя у пості та в молитвах забагли скінчити. Пані сердешно опікувалась скитом, черниці ж нікого іншого зо світу не знали крім неї. Приїздила, одпускала візника з кіньми на цілий день, а сама проводила час у тихій розмові з праведниками. Мабуть була це для неї найприємніша днина. Бо при ключевій воді думки й сумління ставали чисті, хрустальні, так як і вода. Не було між нею й черницями тайни. Оповідали собі все, а оповідати мали що, бо всім прийшлося жити в хмарний час, в століття грізних воєн і дивних знамен Божої кари. А в тім про що говорили — ніхто ніколи не знав і не міг знати. Можливо, що радилась їх пані щодо прерізних своїх світських справ, як має покерувати далі своє життя, бо черниці мали дар ясновидіння. Можливо, судили долю цієї країни, відданої на поталу різним вихрам і призначеної Богом до великих офір, а може просто бесідувала пані зо схимницями про красу Божої світобудови, що їм тут, із духовного затишка й спокою, могла видаватись яснішою й чудеснішою аніж тим, що жили ввесь час у суєті. А може також і тієї осени, найбільше говорила з ними пані про радість вічного побуту. Бо ж черниці були посередницями між суєтою землею й спокоєм світу потойбіч, вони давно вже збагнули всім своїм єством, що смерть це визволення душі од тілесної пристрасти, од

світової метушні, що це бистрий льот її в неоглядну блакить вічного, безсмертного існування. Так от чим жила пані. Вона цілий рік звільна приготувляла себе до смерти. Вперше ця думка про смерть була грізна, тривожна; це було почуття страшної порожнечі. А як же так? Весни будуть летіти, ростимуть діти, цвістимуть садки, а її вже не буде з ними. Це було проймаюче, холодне відчуття. Але згодом, пильно оглядаючи світ довкруги себе, й розпам'ятовуючи кожную найменшу подробицю свого життя, пані усвідомила собі, що смерть перестала бути для неї страшна. Це було відчуття безсмертності і в тому може відбився надхнений дух Скоропадської. Ні, часове життя не було тяжке, огидне. Жити треба було, це була жизнь, кипуча, як джерельний струм, це було щось необхідне, натуральне, Божим правом дане. Життя треба було берегти. Часовим воно ставало тоді, коли людина цілком поринала в нього, коли забувала про своє зовсім окреме покликання, коли замінялась виключно в матерію, живу, переливчасту, метушливу, але бездушну, отже мертво. Але ж бо панував над усім дух, той єдиний, могутній дух людини, що міг жити без матеріальної оболони, без часу і простору. Дух вічний, дух-цар. Чим же була для нього смерть, як не визволенням з оболони тіла, як тільки переходом у інші, нові, світлі світи, де міг творити ще більше, де міг уже володіти як без перешкод? А проте, хоч пані це якраз і збагнула, нараз ставила собі питання: нащо жити тоді в суєті, нащо старатись про щось, будувати, подорожувати, збирати багатство? Чи не краще і для цілковитого зрозуміння радості одвічного, чи не позитивніше — одійти зовсім, счезнути, заспокоїтись у пустелі і ждати? Ні. Сказала собі, що це не буде довершеність. Вся метушня конечно для того, щоб часове життя було досконаліше, щоб було справжнім приготуванням до життя вічного. Раб, мужик, темний смерд, копаючись у землі з ранку до ве-

чора, гаруючи на інших, сповнений жовчю й ненавистю — це черв, тварина, що живе тільки в тілесному, у полоні матерії, і з нього ніколи не вийде. Щастя пізнати одвічне доступить тільки пан, вольний, мислитель, лицар, пан мудрий, не той, що зуживає своє панство, Богом післане, на лінивство, марнотравство й розпусту, а той, що творить, творець великий, мистець незрівняний, вожд справедливий, воїн незломний. Це нічого, що він живе з праці й поту інших, це нічого, що він має слуги, маєтності, багатства. Коли тільки він творить щось тривале, окуплює ним все. І лад на землі буде тільки тоді, коли стануть панами всі. Але тоді це вже не буде життя, бо життя закладається завжди на двох первнях як на добрі і на злі. Счезнуть ці два первні — тоді не буде життя. Найпевніше, як думала пані, будуть завжди два табори людей — панів, таких, яких собі уявляла, що будуть наказувати і творити, і смердів, що будуть слухати. А хто ж із людей не прямуватиме до того, щоб йому і його родові бути завжди у першому таборі? Такий людський і Божий закон.

Манастир мав стати на місці Харлампієвої Пустинки вже давно, але різні справи й клопоти не дозволили пані цим зайнятись як слід, та й зрештою не була ще приготована будова. Тільки минулого року почали звозити матеріял і відсвяткували закладини. Манастир мав бути величний і пишний, мав стати прикрасою країни і вічистим пам'ятником паниної побожності. А це не була легка справа. Треба було плянів і обрисів. Пані хотіла докладно знати, як виглядатиме церква, як будуть розложені монастирські угіддя, де будуть мури, сад, стави, де стане дзвіниця. Хотіла мати доброго архітекта, банувала за Шеделем, бо знала його хист і кебету, він один міг збудувати так, як вона хотіла. Наприкрились уже їй тяжкі, пересичені будівлі, п'ятизрубні храми з химородним навантаженням майстрових витівок — присадкуваті, розлогі

брили з грою фасадів, стін і бань. Таке будівництво не подобалось пані, воно вже перестарілось, зрештою так будували всі. А хотілось їй, щоб храм у нестримному леті височився, струнчів у гору, був легкий, неземний, погідний, як соняшний день, щоб не тягнула його бундючність орнаментики до землі, а щоб був крилатий, гордий, рівний, хай і суворий, масивний, але водночас і лагідний, майже жартовливий, бо в ньому мала відбитись і суєта цього життя й туга за радістю одвічного побуту... Все це вимріяла пані для свого монастиря і журилася тільки одним, чи встигне діждатися його виведення. Хотіла пильнувати всієї роботи сама, хотіла бачити кожний удар молотом, щоб храм став саме такий, як хотіла, щоб ніхто не зіпсув його необачно покладеною ризикою, недбалим викінченням, незручним потягненням кисті. Цікавило її й прикрашення в середині. Хотіла, щоб дивний і прекрасний світ показали малярі своїм талантом, всю гармонію життя і всю красу Божого твору, хотіла, щоб усі барви греміли одним стрійним акордом, щоб святі люди, тварини, рослини виднілись в ієрархічному мудрому порядку, щоб урешті віддана була честь козацькому родові Скоропадських, починаючи од Федора, батька покійного гетьмана, що згинув під Жовтими Водами.

Таким ділом хотіла пані увіковічити свою пам'ять. Але попри всі старання закінчити храм якнайскоріше, будова не йшла хутко. Зважити треба й те, що одночасно будувались у Глухові й нові хороми. Майстри просто розривались, робітники працювали вдень і вночі, а проте до падолиста, до перших снігів поставлено тільки зруби. Потім панію відірвали знову справи. Вже не могла доглядати робіт і поволі привчала себе до думки, що не побачать свого храму в його повній красі. На всякий випадок написала до київського Преосвященного, що йому повіряє догляд і батьківську опіку над Харлампієвою Пу-

стинкою та будову монастиря ще недовершеного. Просила, щоб його „неусыпным всем тщательством і промыслом, оный монастыр приміром других монастырей в своє міг прийти совершенство, дабы в оном хвала Божія во віки не уставала...”

Та тих кілька тижнів, серед погідної золотої осені, коли пані щодня виїздила до Пустинки доглядати робіт і розмовляти з черницями, були мабуть одні з найкращих у її житті. Була ввесь той час весела, спокійна і ласкава. Бо то була радість творчости.

В домі Шаховського посвячено світлицю, обернену в церкву. Був морозний грудневий день. Сніг висів важкими пухнатими клаптями на смереках, що заглядали в вікна, зарисовані чудними візерунками. Народ громадився і пара палила з надвору крізь відкриті навісті двері. В світлиці ставало душно, бо й так понад міру нагріто кахлеві печі, розмальовані широколистими квітами й голубками. Відправляв глухівський протоєрей з єреями. Були священники із Кролевця й Новгородка. Співали басово дяки й хор солодкоголосний звучний.

Напереді стояли: Шаховський, бригадир Мякинин, Єропкім, генерал Дугляс і Лєслі, московська знать нечисленна й з ними наша генераліція — Миклашевський, Савич, Забіла, Лизогуб, Мануйлович, Турковський і багато інших — усі в пишних кунтушах атласних, при новій зброї, підголені і парадні, як випадало того дня.

Ліворуч усталилися всі панії, жони московитян і нашої знаті — Забілиха, Борозниха, судііна Чарнишева, осавулиха Жураховська, Нестеровичиха. Були й дві чужоземки Лєсліва й Дуглясова, ті дві маленькі шотляндки озирались злякано довкруги й не знали, як їм поводитись у церкві. Тільки побачивши панію Настасію, заспокоїлись і посміхнулись радісно — вони з нею приятелювали найбільше.

Пані стояла гідно в золотоголовому кунтуші й кораблику. З-під важких вій бачила всіх. Стояла збоку, прикрилосі, під новим образом Матері, що ще не зовсім зміцнів у фарбах. І дивна річ. Чомусь здавалось їй, що в той день бачить їх усіх востаннє. Чомусь була певна, що востаннє бачить цю глухівську громаду, так якби сподівалась незабаром виїхати кудись далеко, дуже далеко. Полишила б їх усіх сумних і веселих, стурбованих і байдужих, з їх клопотами й тривогами, з їх надіями й радощами, всіх їх із жонами й дітьми полишила б. Багатьох знала од малечку, бачила багатьох двадцять літ сливе щодня, знала про кожного найменший дрібязок і пам'ятала. Багатьох любила, багатьох не терпіла. Могла й тепер сказати, про що кожен думає, чим журиться, про що перешіптується з приятелем. Всю метушню їхню, тих великих і маленьких людей, знала. І ще дивніша річ, збагнула того дня, що всі ті люди, їх клопоти, їх метушня стали для неї зовсім малі, зовсім нецікаві, що обличчя їх і постаті зникали їй з очей, мов у далекій сивій мряці, і розпливались неформеними сірими плямами, меркли і никли, все віддаляючись, все гинучи в імлі. Навіть ті нечисленні, кого шанувала й любила — Маркович, Чернишиха, Кендзеровська, Жураховська — відходили од неї разом із усіма, залишались у суєті і хотілось їй тільки махнути їм рукою на прощання, на доказ, що вони все ж таки були їй найближчі і наймиліші. Може вже не була од цього світу. Так давно приготувляла себе на прощання, до розлуки. Все вже спорядила і залагодила, що не зосталось нічого, ні в розумі, ні в чутті. Вже хотіла якнайскоріше тихо зотліти (так уявляла собі смерть), так прагнула бути там — потойбіч — у країні незнаній, до тривоги незнаній, тихій, як монастирський сад, і світлій, як пробудження літнього ранку.

Пахло солодким, засолодким ладаном. Мірно гуділи голоси дяків, лунко падали в синю далечінь світлиці сло-

ва протоєрея. Він говорив проповідь, коротку, але заплутану. Згадував чомусь імена грецьких мислителів, дякував князеві за віддання дому в Боже майно. Обернувся і знову загудів дяк, знову роздільно гремів хор, мов бив у літаври. Вірні кланялись, але гетьманова стояла чомусь. Пані Жураховська здивовано поглянула по ній, потім легко потягнула за рукав. Гетьманова мимохіть схилилась на коліна. „Прости Господи бунтівливу рабу Настасію...“ — прошепотіли її білі уста — „...і спокій дай вічній душі її...“ — додала несподівано і схаменулась. Вона ж ще жила. Сонце лилось через заморожені вікна і грало на гардах шпад, на портупях. Посміхнулись і згасли невинні свічі. Було тихо. Богослужба скінчилась, але все пахло ладаном. Протоєрей у ризах підійшов до князя й до Забіли — говорили про щось, протоєрей пестив русяву бороду, князь кивав важкою левиною головою. На грудях мав портретик імператора. І нараз пані Настасії майнуло в думці, що там вона зустріне його. Доконче його — страшного велета з божевільними гнівними очима, в зеленому гвардейському мундирі й високих чоботях. Стало лячно. Можна було схолонуту, замерзнути під його льодовим поглядом. Так як замерзав покійний гетьман Іван. Він і вмер од того диявольського, несамовитого погляду. „Пані ясновельможна виходять?“ — сказала Жураховська, і аж тепер пані спритомніла. Коло них стояв Маркович у своєму зеленому кунтуші.

— Ви знаєте, пані, пруський король вислав послів у наші краї шукати великанів для гвардії. В Биковській Слободі, у вас, я раз ночував. Там — мужики — самі великани. Подаруйте йому пару.

— Добре, добре... — сказала тихо гетьманова, але подумала про інше: знала тільки, що бачила велета-імператора Петра.

— Генерал Вайсбах їде в німецьку сторону; через нього і привіт Їх Величності передасте...

Ззаду говорили про скоре весілля. Його імператорська величність оповістив, що бере собі в жони княжну Катерину Долгоруку. Марковича хтось відкликав на бік, запитуючи про справу Козинця в генеральному суді. Князь, Леслі, Дугляс і Мякинин підходили до гетьманової вітатись.

Вона посміхалась. Жураховська біля неї розтанула, як віск.

— Прощаємось, прощаємось, ясновельможна... — загудів князь.

— Прощаємось... — ніяково сказала гетьманова, вражена, що князь так угадав її думки. Невже він міг знати, що вона думає.

— Прощаємось — генерал наш пан Дугляс виїздить на Коломак; війна з турками буде.

Гетьмановій відлягло. Вона, киваючи головою, слухала князя, що гудів далі про непевні відносини з Портою, що скоро прийдеться відсилати компанійців, а потім Дугляс заговорив про своїх драгунів, що хочуть помірятися з турками, говорив зле, вставляв німецькі й англійські слова, затаювався, а гетьманова йому допомагала висловити думку. Тоді радів, посміхався широко і обличчя його розпливалось, мов гарбуз. Був добряга.

Вони вже стояли в другій, меншій світлиці, а всі чекали. Дугляс подав їй руку і рушили до їдальні. Знову починався бенкет.

Все було, як звичайно. Спочатку статечно і спокійно. Усадовлювались по ранзі або кому з ким приємніше сидіти. Пані гетьманова на покутті, проти неї князь господар, а далі всі інші, жінки всуміш з мужчинами, кожна біля свого дружини, вся генераліція і знать, що відложила зброю. Князь давав знак, (коли протоєрей одмовив молитву), а рослі кінногвардійці несли миси з їжею. Миси ломились, парували, роздимались од важкого ситого запаху й коріння. Козачки розносили питво-мед,

вина і брагу. Стіл вгинався під їстивом, виростили на ньому гори, по-мистецьки прикрашені, прибрані зеленим були страви, тучні, вилеліяні кухарями. Димилось усе, розпливалось ситощами, через верх лилось вино. То дивився чудно, вишкіривши кли, дикий кабан на величезнім полумиску, то присіла злякана сарна, то дикий гусак зривався летіти з золотої миси і крила мав биті золотом, то широко розкривали шкляні очі зайці, то блищав срібний ріг у барана і дихали важко пироги, підливки й соси в чудернацьких посудинках з лебединими шийками.

Брали й їли. Князь давав знову знак і іскрилось питво, кружляли чари турецькі, венеційські, польські — різьблені, хрусталеві, золочені. І важко гнався в ноги столітній литовський мед. І антали вин співали, і горілка з чернігівських горілень синіла, крепка, морозна. Але це був тільки початок. Пили за князя, господаря дому, за гетьманову Настасію, за імператора Петра II, за ясновельможного гетьмана пана Апостола, за дітей їх тут сущих і за тих, що од дому одбилися, пили за війни вдалі, за лицарські подвиги, пили за квітучість рідної землі, пили за всіх гарних паній, що як троянди скрашують сірі дні. І за четвертим і п'ятим поставцем уже було вільніше, чадніше в їдальні. Вже гості скидали кунтуші й зоставалися в жупанах, вже мова лунала шумно і нестримано. Перекрикували себе, перегукувались через стіл і лиця багряніли, бурячили, заходили потом.

Це було часте видовище в Глухові. Пані Настасія мусіла бачити його сливе що другий день, бо чоловіки були на те, щоб пити, бо на бенкетах можна було залагодити багато важних справ, бо всіх москвинів можна було зєднати добрим почастунком. Але пані знала для всього міру. Коли бачила, що Маркович уже почервонів і голос його стає все різкіший та пискливіший, відкликала несподівано й казала стиха: „Досить“. А Маркович, хоч ремствуєючи про себе, хоч радий би був ще сидіти, бо випивши тра-

тив свою рівновагу, помалу забирався і виходив. А коли його не було за столом, то всі знали, що й їм час іти додому. Хоч хміль шибав сильно в голову, корились і один з одним виходили. Бо так хотіла пані.

Вона спокійно, як завжди, дивилась на це братерство бутельчини. Вона ніколи нічого не пила, ніколи її не тягнуло до того. Інші жінки на бенкетах не дармували — пили й собі, деякі не гірше од чоловіків. Деяких чоловіки, хоч і самі не тверді на ногах, мусіли забирати на руки й нести до саней чи в карету, деяким ще перед північню робилося слабо й вони, відшукавши товаришку, бігли в окремі кімнати, щоб прохолодитись. Це були слабі жінки. Пані ніколи не пила. На всіх бенкетах вона мала найзимнішу голову за всіх, все пам'ятала, кожного чула й бачила, й це потім придавалось. Так і тепер. Сиділа й гляділа на них, трошечки прижмуривши очі, придивлялась до кожного і мимохіть ловила слова, кинені хмільно, слова, що могли б не одного коштувати заслання й каналних робіт. Звичайно в таких випадках непомітно давала знак Марковичеві, а той мішався до дискусії хмільних та відводив їх на інші дороги, менш небезпечні. Пані Настасія мала вроджене українцям почуття гумору й іноді забавлялась одним спостереженням: були смішні деякі пики, мов виварені в окропі з викар'яченими очима, з розкошманеними вусами, були, смішні витівки п'яниць, що їм заплутався язик, коли вперто доводили щось один одному й так недокінчивши втикались носами в стіл. Були кумедні й підпиті панії, що стріляли очима зальотно в боки до чужих чоловіків, була смішна та розмова очей. Може навіть і любила пані цей легкий чад хмелю, цей час, коли бенкет тільки починав розгарятися, коли люди були живіші й щиріші, ніж звичайно, коли шум бенкетний ще не ставав рубашний і докучливий, а тільки заволікав свідомість якимсь синявим приємним серпанком, коли ще була міра в словах і рухах, що більше, коли людям слова самі ще укладались

плавко й гарно, немов підогріті вином. Цей час пані любила. Але коли цей серпанок зірвано: коли хміль чадною хмарою гуляв по кімнатах, коли незв'язані й гострі ставали розмови, коли гості розпускали пояси, а інші звалені медом під столом губили людський вигляд, коли чари дзвеніли все настирливіше, все частіше, коли так мало і близько було до непристойного жарту, до дужого п'яного реготу, до бійки й шабельної сіканини — пані гнівалась. Вставала й козаки (як це було в неї) заносили гостей, як мішки з борошном, на сани, а коли це було в гостях, тихо, з ніким не прощаючись, відїздила. Так і сьогодні. Бралось під вечір, сутеніло — свічі запалено в свічниках і од п'яного гулу вони танцювали. Шаховський брався танцювати гопака, спітнілий і червоний, а портретик імператора бовтався йому на грудях, кавалерія зірвалась. Мякинин кувікав поросям. Його перекикував Маркович, розповідаючи щось про магометанську систему віри. Леслі застиг понурий і темний, як ніч. Забілиха й Турковська починали співати все однієї: „Ой поїхав мій миленький до млина, а я собі прудивуса прийняла; цур тобі прудивусе, пек тобі прудивусе...“ Дуглясиха й Леслиха сиділи, притулившись одна до одної, злякані й тремкі, як дві лебідки. Вони не знали, що буде за хвилю, чи їм треба йти звідси, чи залишатись, вони боялись щиро цих москвинів, вони не знали, чи українці такі самі, як і москвини, вони були тут зовсім самі. І побачили якраз гетьманову, що підвелась. „Mi lady, ви йдете? Ми йдемо з вами, mi lady“. — Але гетьманова усміхнулась і кивнула їм головою. Вона хотіла вийти сама. Маркович дивився на неї — хміль йому відшибло відразу. Гетьманова нікого не бачила, йшла. Минула гостей, що лежали на долівці обнявшись, п'яні як кнурі. Кінногвардійці в дверях віддали їй честь. Вона ішла рядом кімнат, півтемних, бо знадвору билось у вікна зелене місячне світло. Портрети на стінах, зброя на килимах

ледве мріяли. На долівці були взори зеленого місяця, примхуваті, чудні. Долівка скрипіла. Гетьманова підійшла до вікна й відчинила, хоч було примерзле. Чад бенкетний зостався далеко. І вдарило морозом — в снігах лежав Глухів, мерехтіли його вогні за смереками. Струнчила дзвіниця св. Ілії, а там далеко був степ і степ, у снігах, у заверюхах. Ще мерехтіли вогні — це були хутори або компанійські пікети. Свіжо було, морозно. Вояк пройшов під вікном, сніг скрипів під чоботами, на штику заграв місяць і счез. Тихо стало. І в ту мить гетьманова почула виразно своє ім'я. Зніяковіла, надслухувала. Голос умер у пустці, в тиші. Обернулась — нікого не було. І нараз стало так страшно, так моторошно, що вона сливе бігцем подалась геть. Ішла швидко, навмання, як причинна крізь пусті кімнати. Холоділа зовсім, підкошувались ноги. Жаско їй, була зовсім сама. І в дверях зустріла Марковича. Він шукав її. „Де ви були, ясновельможна? Ви білі, як стіна“. Дивився на неї стурбовано; хміль зовсім пройшов. „Кликали мене, блідо посміхнулась пані, треба йти“. „Хто кликав?“ — сухо спитав Маркович. „Його милость, полковник стародубський“. Маркович підхопив її — знепритомніла.

Доктор Бок, що його спровадив із Стародуба поспішно комісар Василь Косач, ще не міг нічого певного сказати. Вибігав із світлиці з медикаментами, заклопотаний із збитою на бік перукою, гостро споглядав поверх окулярів і знизував раменами. Пускали двічі кров, стосовано якісь декокти, але пані вже від 8. грудня лежала в безпам'яті, у сильній гарячці. Опам'ятувалася на короткий час і знову западала, і знову маячила, горіла.

Було тривожно. Знялась якраз од тижня заметіль, хуга, що за нею не видно було світу. Вітри мели з півночі й замели зовсім Глухів. Комунікація з сотнями стала

трудна. Старий Маркович ледве добився з Лубень, так як і інші з дальших полковництв, бо вість про недугу ясновельможної швидко розходилась і всі спішили до Глухова. Яків вислав відразу того ж дня, коли пані занедужала, штафету до Істомина, до доньки Уляни, але мало було надій на те, щоб у пору прийшов лист за такого время. Прибув Семен Лизогуб із паниною донькою, а своєю дружиною Іриною, прибували з Гадяча Милорадовичі, з Києва Танські, всі дальші й ближчі родичі зо Стародуба, Кролевця, Переяслава. Вся фамілія втомилась більше, як недужа: мало хто спав ті всі ночі, в правому крилі, де всі й просиджували, бо все ліве крило дому звільнено для спокою хорої. Ставало тісно й глітно. Хто як міг дрімав, а жінки й діти ішли на ніч до флігелька і так спочивали, бодай вони. Живились також не впору, бо раз — не в думці була їжа, друге — вся служба була зайнята посилками, справунками й розіздами. Ввесь домашній лад з недугою зазнавав перебоїв. Метушились усі, розпоряджував кожний, іноді челядь не знала, кого слухати, і врешті тільки Маркович давав усьому раду, ні разу не спочивши, не примкнувши ока. Та недуга прийшла несподівано й нагально, як хуртовина.

Пан гетьман і князь дуже турбувались нещастям. По кілька разів на день особисто присилали гінців питатись про здоров'я і переказували Марковичеві, щоб розпоряджав усім, в потребі. Гетьман сказав навіть, що коли треба буде якогось особливого лікарства, якого не дістати ні в Глухові ні в Києві, можна вирядити штафету до Кролевця чи до Гданська. Але Бок, коли його питались, казав, що все покищо є під рукою. Найголовніше, не знати, що це за недуга, звідки її причина. Побоювався він, що взагалі все надаремне, бо натура людська має свій час і коли недуги не можна зламати відразу, то значить, що це порядок речей і треба чекати кінця. Маркович сердився, називав його партачем, бо вік гетьманової

ще не такий, щоб можна було говорити про натуральний порядок речей. Так було неспокійно.

Пані горіла в своїй світлиці в лівому крилі. Туди нікого не допускали, крім доктора, Марковича, доньки Ірини, судіїни Чарнишевої й кількох близьких жінок та камердинера Олександра. Пані лежала в своєму ложі, ще подружого стану, під пологом. Гарячка зморила її міцно, була аж темна од жару з широкими багровими румянцями на щоках. Дивилась гостро, суворо, як звичайно, очі блищали двома великими іскрами, але нікого не пізнавала. Недуга взяла її відразу, звалила з ніг і кинула в огонь. Черничка з Харлампієвої Пустинки не відходила від неї вдень і вночі, клала на чоло кусні льоду, як казав доктор, і жар нібито потахав, відступав, але пам'ять не верталась. Черничка була ще зовсім молода, з правобережної шляхетської родини, несмілива й стримована, заморилась теж украй, але не хотіла відходити од ложа. Вона й розмовляла найбільше з безтямною панією, мусіла відповідати на дивовижні запити, мусіла все знати і на все найти вияснення. Бо ж панині сни були химерні: кликала всіх, кого знала за свого життя, розмовляла то з Голубом, то з гетьманом Іваном, то з полоненим братом його, то з Чечелем, то з Меньшиковим. Бувало, іноді западала їй в огненну голову прикра, докучлива думка, билась, як у сильцях, не могла вирватись. Бувало, кілька днів кишіли ті думки кублом перістих вогнистих змій і не було нікого, хто міг би їх розтяти вістрям, бистрим, як блискавиця. А знов опівночі мріялись цілі грізні картини, осяяні загравою — немов ось тут за вікном руйнували Батурин, немов стрівались бійці під Царичанкою. І пані гукала тоді коня, зброї і джури, зривалась із подушок, а черничка, не маючи сили, кликала на поміч камердинера Олександра. Перед смерком же приходив до неї старий Мазепа і говорили до півночі. Маркович жахався, чуючи ту розмову, й відправляв усіх

із світлиці. Пані все виясняла, що якийсь лист прийшов запізно, що полковник стародубський невинен в нічому, що гетьманство було тяжке, немов гора, що ніхто не знає про довгі ночі безсонні, про ганьбу всю й наругу, про біль, що глодав серце і таки зглодав. А потім скаржилась, немов перед генеральним судом, чи довгу улику говорила. Про каналні роботи на Ладозі, в Олонецькій губернії, про гилянський і перський поход, звідки тисячами не вертались козаки, говорила про зимові кватири драгунів і мекленбурзьких полків, про порціони і раціони, про гвалт і кривду, про спустошення садків і гаїв, про всю українську неволю. Все, що за той довгий час накіпіло в душі, про все, що криваво підійшло, про все, що ховала під гранітним спокоєм. І черничці, і Марковичеві ставало жаско — пані бо говорила так, якби насправжки сидів хтось перед нею. Озирались мимохіть, холонули, таїли віддих — все здавалось, що нарешті почують важкий голос відповіді. Здавалось справді, що сидить край ложа, відкинувши важку сиву голову, він, той, чиє ім'я проклинали щороку в церквах, той несамовитий молодий дід, той, чия тінь висить над усім краєм багряно.

Але нікого не було. Ні душі. Ні шиширхнуло.

Клали льод, відмовляли молитву й тихо стогнувши пані забувалась.

Такі то були дні, такі гарячкові, червоні ночі.

14. грудня, вранці, гетьмановій стало легше. Повернулася до пам'яті і дивилась спокійніше, згасила іскрястий зір. Був тоді пан Михайло, Маркович, його дружина, Кендзеровська й Жураховська.

Посміхнулася до них.

— Довгий то був сон. Тепер хутори Артополозькі снилися. Буцімто за першим чоловіком я, Голубом, і ставимо церкву для хуторян. День хороший, соняшний...

— Будете здорові, ясновельможна, це недуга переломилась — сказав Маркович. Ось до весни дождемо,

то й справді поїдемо на закладчини артополозької церковці.

Гетьманова кволо посміхнулась. Її уста були сухі.

— Поїдете, але не я. З цієї недуги не встану.

Марковичка впала до її руки.

— Треба відійти, любі. Голос я чула. Раз голос почувш, значить, треба збиратись. (Знечевя вона підвелась на подушках). Лист мене все мучив, чи є ще він. Дайте мені лист.

— Який лист, пані?

— Од ясновельможного, покійного Мазепи, в лютий той час. Він у кабінетику, в шкатулі. Принесеш мені, небоже.

Маркович знизав раменами.

Але пані була зовсім притомна. Маркович приніс їй шкатулу й поміг відчинити потаємне дно. Там між паперами найшла скравок записаного листа, пробігла його очима, посміхнулась і сховала під подушку. Ніхто так і не знав, до чого це. Тільки Марковичеві пробігла глупа думка, що може сховала на якесь побачення з духами. Всі були ніякові, якісь стривожені. Пані холодно поглянула по родичах.

— Інкавству й пера. Буду писати тестамент.

Марковичка й Кендзеровська захлипали. Михайло Скоропадський вивів їх зо світлиці.

— То ваша тверда воля, ясновельможна? — спитав Яків.

— Невідхильна, небоже. Нині мені легше, а завтра може погіршати. Треба скінчити всі справи зо світом. Тоді буду спокійніша. Про Харлампієву Пустинку не можна забути... про військові гроші, для Колегії... всі справи, щоб тільки не забути... коли ще в добрій пам'яті і при здоровому розумі. Все уладити треба.

Сказала й поклала голову на подушки. Була ясна спокійна.

Маркович тихо вийшов чинити всі приготування.

Того ж дня, 17. грудня, ясновельможна прийняла маслосвяття, сповідь і Причастя Св. Тайн. Духовником був отець Никифор, свято-михайлівський намісник. Тестамент писав Скридловський, приложили руку значковий товариш з Суду Генерального Кубраковський і Пироцький. Вони ж і запечатали його гербом Скоропадських. Ввесь вечір пані при добрій пам'яті пробула в гурті родовому й приятельському.

18 грудня ясновельможна Скоропадська стала гірше нездужати. Цілий день вона металась у фебри дуже ослабла, над вечір же зовсім знемогла; лежала з замкненими очима, ледве могла їх відкрити і говорила тихесенько, шепотіла. Це був десятий день недуги, на яку доктор Бок уже найшов назву *febra petechialis*. За цей час пані вже міцно подалась, обличчя зжовкло й ствердло, очі запались глибоко й огонь у них мигтів далеким сяйвом, що раз потахало зовсім, раз потужніло. Час од часу пані западала в забуття, але не на довго. Притомніла знов і піводкривши очі, пізнавала всіх і посміхалась до них лагідно. Тоді, коли недуга і жар відлягали, прибирало її втомлене обличчя якусь ясність і вдячність, що од неї променіло в кімнаті, темній досі і душній. Вже бо годі було боронити людям приходити до постелі вмираючої. Генераліція, рідня й челядь тиснулась навшпиньках у світлицю, щоб тільки востаннє глянути й поклонитись шляхетній пані, побути з нею тих кілька може годин, що ще оставалось їй між ними. Старійші товариші покійного гетьмана, деякі навіть прості козаки сиділи при ложі і пані радо говорила з ними про діла минулих днів, про спори і війни-руїни, про вдалість покійного чоловіка, про мудрість бойову його, про битевну второпність. І ні словом одним не згадала про гетьманство, про справу 1709.

року. Тільки раз, коли хтось вимовив ненароком ім'я Меньшикова, очі гетьманової спалахнули. Хотіла щось сказати, але не сказала і задумалась. Говорила довго також з черницями про те, як докінчити Харлампієву Пустинку, де викопати б став, де розміряти терен на садки, як ви-малювати церкву. Говорила із челяддю, питала про гетьманового коня, що доживав свого віку в табунах, на Степуновських луках, згадала про хрищеників своїх, що ростуть. Потім сказала кілька слів до старшини, до старих друзів роду, тихо пррсила пам'ять шанувати добродія дружини, пильнувати публичних справ і народу, бо „ніде на світі такого вдячного народу нема, як наш“ — так сказала тихо. І панії, що були, знову захлипали, але Маркович суворо поглянув по них.

Пані, помовчавши, нараз пригадала собі і досить довго про те говорила, як ховано покійного гетьмана, хоч, правда, небагато й бачила, зімлівши в самий час, коли виносили тіло і жалобно почала грати військова музика. Пригадала собі тільки, що тієї ночі превелика була буря з жорстокими блискавицями та громами і багато пошкодила хлібам на полях між Глуховом і Гамаліївкою. Та повна притомність вмираючої жінки, її роз-пам'ятування найменших подробиць з минулого, той її неземний, світлий спокій зворушував усіх. Навіть старі козаки потайки витирали сльози, а жінки не могли витримати й громадно виходили в інші кімнати, щоб виплакаться. Пані завважила цей неспокій і, хоч досі ні словом не згадала про свою смерть, що надходила, сказала, що легко їй приходить те дождикання смерти, коли всі земні справи впорядкувала, що на душі в неї ясно, мов у весняний день, бо всі речі стають їй в ці хвилини прозорі, що благодатне те розуміння мудрости життєйської, що без боротьби й бурі душевної чекає перервання життя. І тому просила не розпачати. З цими словами посміхнулась і впала в коротке забуття, немов задрімала. Люди

потиху виходили з її світлиці, переходили на друге крило дому, де й сиділи, розмовляючи пошепки. Додому ніхто не йшов.

Так настала тиша в усім смертельнім домі. Вітер не-наче б вщухав, сніг почав валити широкими, пухкими платами. Була година девята після полудня. В цю тишу в мить забуття пані під старий дім підїхала каретка на саннях, оточена верхівцями. На дворі запалали смолоскипи і, хто кинувся до вікон, побачив запінені морди баских вороних коней, що не встоювались на місці, присідали налякані вогнями і гребли копитами сніг. По сходах ганку вбіг де Люка, гетьманський секретар і шукав Марковича. Шепотілись по-французьки. Всі тривожно повставали з ослонів і ждали. Ясно було, що це якась значна візита. Якраз дали знати, що пані знову повернулась до пам'яті. Маркович якимсь особливим голо-сом, трохи тремким, кинув до Михайла Скоропадського: „Приготуйте тітку до прийняття. Його Ясновельможність прибуває особисто“.

Скоропадський вмить побіг у крило гетьманової. Двері широко розкрились, всі в світлиці стояли за-вмерлі. Крізь ганок у кімнату ввійшов ЙЯ гетьман Данило Апостол з де Люкасом, бистрим французом, з генеральним осаулом Федором Лисенком і генеральним бунчужним Іваном Борозною. Гетьман у зеленій шубі, битій соболями поверх легкого кунтуша, ішов трохи згорблений маленькими і швидкими старечими кроками. Гостро глянув по присутніх єдиним своїм оком і привітав їх рукою, мов би хотів сказати, щоб не робили собі амбарасу з його несподіваної візити. Був ще зовсім крепкий і бистрий цей дебелий козак. Од морозу щоки збагряніли і суворе вояцьке обличчя відтіняли ще суворіше зовсім білі, молочні довгі вуси. Шубу й шапку його з перами підхопили ззаду, а він, погладжуючи чуба, такого ж бі-

лого, як вуси, добре підголеного з боків і з потилиці, пішов із Марковичем до паниного покою.

— Як мається пані наша? — сухо спитав по дорозі.

— Все в ласці Найвищого Пана, Ваша Ясновельможносте.

— Сказали мені, що догоряє. Треба попрощатись. Князя не було?

— Ні, пане Гетьмане.

— Старого товариша дружина — тверда пані.

Кидав ішовши слова. Дрібно ступав, швидко, старий служака і гордо тримав білу голову. Але Марковичеві видалось, що було йому якось не по собі, ніяково. Це ж від довгих літ вперше був у цьому домі. І мабуть востаннє. Перед дверима оглянув себе, стріпонував чомусь із кунтуша якусь пушинку. Козаки знову відчинили навстіж двері в світлицю, де засвічувано якраз усі свічі. Маркович бачив, як сутулуваті плечі Апостола зближались не-сміливо до пані, що дивилась на нього гострим і дивним поглядом. Потім показала гетьманові на крісло, що було біля ліжка і кивнула всім, щоб вийшли. Козачки вибігли з пальниками, черниця вийшла, потупивши очі, а Маркович замкнув двері.

Німецький годинник виспівав одинадцяту годину, коли гетьман вийшов із паниного покою. Так само швидко й дрібно перейшов інші кімнати, поздоровив генераліцію й, поки одягали його в шубу, перекинувся кількома словами з Марковичем та Лизогубом. Про панію не говорив нічого. Сказав щось про заручини імператора з принцесою Долгорукою і про правні книги, що їх перекладають. Був гідний і спокійний, але Маркович завважив на чолі краплю поту і те, що око його не дивилось так гостро, як звичайно. Так якби ховалось кудись, за якусь млу. Був збентежений, нервовий, мов пригадав би щось давно забуте, мов зранив давно вже загоєну рану. Ви-

йшов. Сів у карету. Вершники оточили її. Чорні жеребці шарпнулися і почвалували в ніч і сніг.

В залі шепотіли.

Проте ніхто не знав, про що гетьман говорив із панею. Ніхто навіть не міг підслухати, бо Маркович зумисне відвів усіх од дверей, черниць, доктора, челядь. Зайшов разом із Боком, щоб побачити панію. Але вона була знов у забутті. Мимохідь Маркович побачив скравки попілу біля свічі, що нагоріла. Палено якийсь папір, шматок його так і не догорів, упав на килимок. Маркович підняв його: це був лист, що про нього маячила пані, лист із шкатули. „...яко естесь правдивый отчизны сын, берись до єдиного с нами согласія і старайся всіми способами по даним от Бога розуму і искусству московское войско из Стародуба искоренить і к нам поспішати, чтобы не попасть в московскіе руки“. Маркович обережно зложив той скравок і сховав у кишеню.

— Як справи, докторе? — Бок похитав головою: — Зле, дуже зле... — Вийшли знову до залі.

Дехто з ближчих сусідів відходив і просив, щоб дали знати, коли буде гірше. Інші, кому їхати не було як, підкріплялись у Кендзеровського горілкою й закусували. Жінки громадкою гуторили. Тарновіот розмовляв басом, що його не міг притишити, з Жураховським. Маркович кивнув до нього. Тарнавіот злякано поглянув у бік паниного покою. Високий Михайло Скоропадський ходив по залі з Миклашевським і слухав, що йому оповідав, слухав, нахиливши трохи голову.

Маркович зловив вухом, що говорили про слідство сіл військових, урядових і ратушних. „Також мають коли говорити...“ — подумав і пішов до вікна. Стояв і дивився на сніг, що мов зграя білих птахів крилами бився в шибки. І в ту мить прийшов йому на думку початок вірша Якопонія, що його колись перекладав: *Sic mundus militat sub vana gloria...* Перекладав уже давно, в часі довілля

у Сулаку, в поході. Силкувався пригадати, але не міг; пригадав тільки кінець:

...як листя легкіє же вітер взвіваєт,
Так життя людськое скоро счезает,
Не називай своїм, что можеш втеряти,
Что світ даєт тобі, намірен одняти.
Помишляй вышняя, серцем в небі живи,
Счастлив єсть человек, світ марний презривый...

Діти прибігли до нього, дряпались на руки. Попестив по русявих головках і сказав, щоб ішли до матері, хай покладе спати. „Тим усе ще байдуже, певне не знають, в чому річ“. Оглянувся по залі — всі стояли або сиділи гуртками. Одні шепотіли, другі куняли. Всі чекали кінця.

По півночі гетьманова по довгому розмірно забутті прийшла до себе й захотіла бачити найближчу рідню. Прийшли всі, хто був: старий Маркович, молоді з жонами, з дітьми навіть, взятими зо сну, панство Михайли Скоропадські, донька панина Ірина Лизогубиха з чоловіком, брат гетьманової Василь, Якови Полуботки і багато подальших родичів, бідніших і рідкобачених, що їм і не дуже було треба приїздити. Пані придивилась усім, привставши трохи на подушках, якби хотіла запам'ятати ще краще.

— Доньки Уляни нема, коханої доньки, — сказала — не поспіє.

Маркович пояснив, що курієр до Істомина післаний давно, першого дня недуги, але в такий лихий час дорога ще дальша. Та, додав, все мине й Уляна приїде на саме видужування. Мало вірив в те, що говорив, проте треба було сказати для куртуазії. Гетьманова слухала мовчки, посміхалась.

— Зависть людська велика—згодом заговорила—Пам'ятайте про вічистий побит, дорогі. Всі колотнечі життєвські: малі супроти вічного життя. Я це збагнула аж недавно. Сама була ворохоблива, сама себе часом завистю

тортурувала. Тлінне все, проминає, як річна бистрість і нічого по суєті світу цього — а єсть безконечна жизнь, якої ж не спинить пресічення по волі Божій. Пустинки Харлампієвої моєї — якраз на память того великого про-світлення моєї душі — розпочали будову. Пильнуйте її, вашності.

— Пильнуватимемо, пані, — сказав повагом Михайло Скоропадський.

— Те життя було суєтливe — продовжувала сновель-можна — трудне життя. І прикре. Ганьби багато зазнали ми. Та того не згадую. Завжди мовчала про те, бо гордість змалку вроджена. Гідними будьте завжди. Та по-дорож до Москви з паном моїм, перед його смертю... Але як казав пан гетьман покійний — да судит Бог і во-здасть возданіє йому... а як вони воздавали за все? Ша-фіров і Шереметєв за сотні, що їм покійник з живими людьми давав, щоб тільки добріші стали, табакерки й зу-бочистки прислали...

І їй з хвилини на хвилину було тяжче говорити. Вже й так за цілий день говорила багато, зморилась зовсім. Тихо, тихо промовляла, завмирала, а все розпам'ятувала, все розум був свіжий і рівний.

— А коли хто од вас через мене якої образи зазнав, мо-же невинно кого осудила, того прошу востаннє прощення. Шляхетну бо гордість лелійте за життя, але перед Богом гордість наша мала... всі рахунки малі... І не шкодую ні-чого (оживилась несподівано). Гарне було життя, як один день. Із радістю, із турботами, із суєтою. Така вже люд-ська істота. Життя — цінний дар, діамантовий скарб... але вічиста битність ще більша... І як стихну я, згасну по житті неспокійному (бо такий вік наш неспокійний), знайте, що дивитимусь на сади Засульські, як рожево зацвітуть на провесні, і диханієм людей і тварин радітиму, бо це усміх Божий і благодать... і проситиму цій землі радости великої на всі часи... щоб жизною стала і спі-

вучою вічно... Пані знову погіршало. В горлі з'явилась якась мокрота і на щоках випікались цеглясті румянці. Маркович кивнув усім, щоб помалу виходили. І справді, пані вже бачила все в тумані — не пізнавала як слід, тільки на голоси, що були їй добре знайомі, ледве ледве посміхалась. Руки її, що до них підходили обережно домашні, ставали холодніші, лежали на оксамитньому верхньому покривалі бліді, зосім бліді, з виразним синім прожиллям. Маркович подивився на Бока. Той заклопотано й смутно кивнув головою. Починався кінець. Черничка, впавши навколішки перед образами, півголосом відмовляла молитви. А в кімнаті, де залишено всі свічі, запалені для візиту гетьмана, було ясно і видно, як у церкві. Ця ясність, здається, разила хвору й Маркович сказав погасити кілька свіч. А станувши біля дверей, відкритих у сусідній покій, де стояла рідня шльохаючи й шарудіючи, дивився на цю величезну, простору світлицю, де в углі самотньо стояло ложе з вмираючою і майоріла худенька постать черниці.

— Уляні все записала, напевно Уляні — почув чиєсь шепотіння ззаду, з гурта рідні. Низнув нетерпляче раменами. Чомусь у ту мить думка відбігла кудись далеко. Згадав Картезія: як прийти до поняття Бога? „Маю поняття Нескінченого. Воно не могло повстати в мене без самого Нескінченого Єства, що в мене ту думку вселило. Я не є Нескінчене, отже — воно Бог“. Думки вовтузились одна по одній. Був міцно зморений. Четверту ніч уже не спав. Дрімав стоячи. Хтось приніс йому крісло. Мимохить сів. І думав чомусь про аббата Сен Пера. Гетьманський секретар Люка говорив, що цей його земляк видумав, як установити на землі вічний мир. Маркович посміхнувся. Теревені. „Я приніс на землю не мир, а меч...“ — треба буде дописати до реєстру потрібних книжок, що їх мав замовити в Кролевці, твір того достойного рожевенького аббата. Чомусь dokonче уявляв

собі його маленьким і рожевеньким. Образ всіх тих, — кого читав, творив собі в уяві: Буддея, Льока, Августина, Гуеція, Фонтенелля. Так якби бачив: той худий, той грубий, той спокійний, той крикливий. Поки не уявив собі їх, не розумів, що хотіли сказати.

Пані різко крикнула.

Зірвався.

— Не пускайте його, панове гробові кавалєри...

— Кого, ясновельможна?

— Велетня. Оддайте його пруському королеві. Він іде до мене.

— Хто пані?

Нікого не було. А пані з широковідкритими, жаскими очима, з хрипінням у горлі дивилась на двері. Може знов ішов до неї залізними кроками імператор. Впала на подушки, забулась знов. Це була все та сама докучлива візія.

Темна і довга це була ніч. Знову вітер змагався, мів і мів. Приїздили свояки й знайомі, засніжені, з ліхтарями й смолоскипами. Казали, що на Новгородському шляху замело зовсім карету і цуг жеребців. Комендант післав вояків розкопувати. Глухова так якби не було — поринув у темінь, у ніч. І тільки старий дім Скоропадських увесь стояв у світлах, жовтих, тремких, і на нього їхали, заочивши зделєку в хузі, як морці маяк. В псярнях завили чомусь пси. Посилали псарів і ті їх вговтували. Але всеодно собаки не переставали вити. Так стояв той дім повний людей, осяяний, але мертвий, тихий. Всі ходили навшпиньках, всі мовчали або молились.

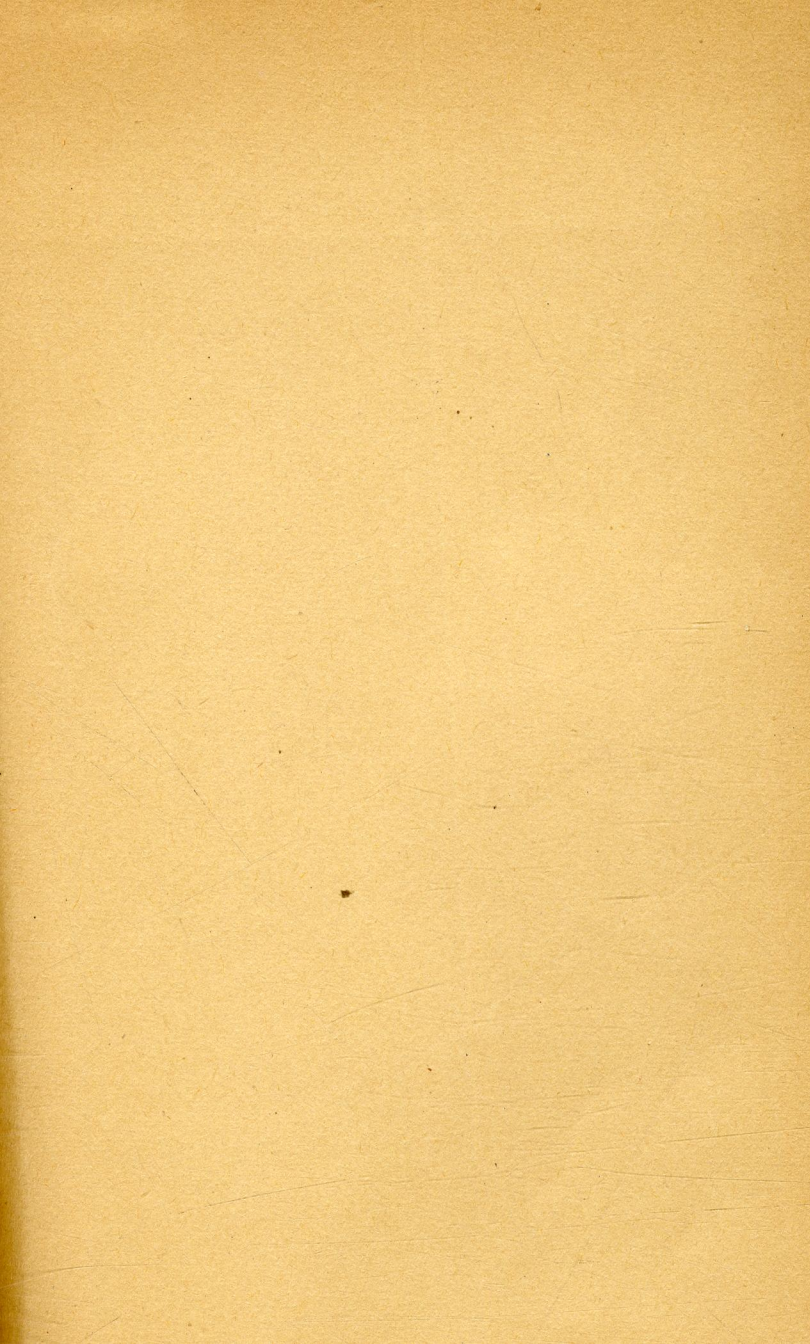
Пані ще мучилась довго, ще затяжних кілька годин. Вже не приходила до себе. Вже була зовсім квола, нетутешня.

І тільки над раном, коли за Байсаровським лісом, над сніжними пустелями тихо почало сходити меркле зимове сонце, спритомніла. Але не надовго. Пізнавши

всіх, що стояли при ній, в непевному світлі кволого синього дня і все тих самих великих жовтих свіч, посміхнулась. Не могла рушитись. Священики, відправляючи її, стихли. Лице її стало вдячне і світле. „О тяжка временна жизнь, о вічна... будучої радість...“

І то були останні слова пані Настасії, ясновельможної Скоропадської.

РМ 2813

Юрій Косач

Глухівська пані